

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SANAYİSİZLEŞME OLGUSU

Anıl KAYIRAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SANAYİSİZLEŞME OLGUSU

Anıl KAYIRAN

Danışman: Prof. Dr. Fikret DÜLGER

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ali EREN ALPER

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Almla BURGAÇ ÇİL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İktisat Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Fikret DÜLGER

(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Ali Eren ALPER

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Almila BURGAÇ ÇİL

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
.../02/2022

Prof. Dr. Serap ÇABUK

Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2022

Anıl KAYIRAN

ÖZET

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SANAYİSİZLEŞME OLGUSU

Anıl KAYIRAN

Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fikret DÜLGER

Nisan 2022, 110 sayfa

Bu çalışmada, 1980’lerde neo-liberal politikalar sonucu ortaya çıkan sanayisizleşme olgusunun Türkiye ekonomisindeki varlığı araştırılacaktır. Sanayisizleşme kavramı genel olarak ekonomik faaliyetlerin imalat sanayiden hizmetler sektörüne dönüşümünü ifade etmektedir. 1990’lara kadar yapısal dönüşüm olarak adlandırılan bu kavram, 1990’lardan sonra küreselleşme ve kapitalizmin ilerlemesiyle birlikte sanayisizleşme ismini almış ve popüler bir söylem haline gelmiştir. Sanayisizleşmenin tespitinde ise imalat sanayinin istihdam ve reel katma değer payındaki azalışları temel ölçüt olarak kullanılmaktadır.

Sanayisizleşme olgusu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır, Türkiye’deki yansımaları ise 1980’li yıllardan itibaren görülmeye başlamıştır. Ekonomide sanayinin geri plana atılması ve hizmet odaklı büyüme modelinin tercih edilmesi Türkiye’nin krizlere karşı daha kırılgan hale gelmesine neden olmuştur. Bu çalışmada Türkiye’deki sektörel gelişmelerin durumu ele alınarak, ekonomide sanayisizleşme olgusunun olup olmadığı ARDL sınır testi yaklaşımı ile araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapısal Dönüşüm, Sanayileşme, Sanayisizleşme

ABSTRACT**DEINDUSTRIALIZATION PHENOMENON IN THE ECONOMY OF TURKEY****Anıl KAYIRAN****Master Thesis, Department of Economics****Supervisor: Professor Fikret DÜLGER****April 2022, 110 pages**

In this study, the existence of the deindustrialization phenomenon that emerged as a result of neo-liberal policies in the 1980s in the Turkish economy will be investigated. The concept of deindustrialization generally refers to the transformation of economic activities from the manufacturing industry to the services sector. This concept, which was called structural transformation until the 1990s, took the name of deindustrialization with the advancement of globalization and capitalism after the 1990s and became a popular discourse. In the determination of industrialization, the decrease in the share of employment and real added value of the manufacturing industry is used as the basic criterion.

The phenomenon of deindustrialization has emerged in different ways in developed and developing countries, and its reflections in Turkey have started to be seen since the 1980s. Putting the industry into the background in the economy and preferring the service-oriented growth model has caused Turkey to become more vulnerable to crises. In this study, considering the situation of sectoral developments in Turkey, whether there is a deindustrialization phenomenon in the economy has been investigated with the ARDL limit test approach.

Key Words: Structural Transformation, Industrialization, Deindustrialization.

ÖNSÖZ

Yüksek lisans çalışmam süresince benden yardımlarını esirgemeyen Tez Danışman Hocam sayın Prof. Dr. Fikret DÜLGER'e, bilgi ve deneyimleri ışığında tezime yapmış olduğu katkılar ve yol göstericiliği nedeniyle sonsuz teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Tez savunmasında jüri üyeleri hocalarım Doç. Dr. Ali EREN ALPER ve Dr. Öğr. Üyesi Almila BURGAÇ ÇİL'e göstermiş oldukları katkılardan dolayı çok teşekkür ediyorum.

Tez yazım sürecimde çalışma motivasyonumu her daim yüksek tutma gayreti içerisinde olan, samimiyetini her zaman hissettiren ve beni doğru yönde yönlendiren Arş. Gör. Burhan BİÇER hocama sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca tezimin yazım aşamalarında görüş ve katkı sunan Arş. Gör. Ozan ÇAĞRI DEMİRAY hocama teşekkür ediyorum.

Son olarak tez sürecimde her zaman yanımda olan annem Yüksel KAYIRAN'a ve manevi olarak bütün desteğini hissettiğim arkadaşım Emrah GÜNGÖRECEK'e çok teşekkür ediyorum.

Anıl KAYIRAN

Adana / 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
TABLolar LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı	3
1.2. Çalışmanın Önemi	3

BÖLÜM II

YAPISAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN EKONOMİYE ETKİLERİ

2.1. Yapısal Dönüşüm Kavramı	4
2.1.1. Yapısal Dönüşümün Belirleyicileri	7
2.1.2. Yapısal Dönüşümün İktisadi Kalkınmaya Etkileri	9
2.2. Sanayileşme	9
2.2.1 Sanayileşme Stratejileri	11
2.2.1.1. İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi	11
2.2.1.2. İhracata Dönük Sanayileşme Stratejisi	12
2.2.2. Ekonomik Kalkınma Sürecinde Sanayileşmenin Önemi	12
2.3. Sanayisizleşme	15
2.3.1. Sanayisizleşmeye Neden Olan Unsurlar	19
2.3.1.1. Tüketim	19
2.3.1.2. Uluslararası Ticaret	20
2.3.1.3. Verimlilik	20
2.3.1.4. Uzmanlaşma ve Dış Kaynak Kullanımı (Outsourcing)	21

2.3.1.5. Hollanda Hastalığı	21
2.3.1.6. Orta Gelir Tuzağı	22
2.3.2. Gelişmiş Ülkelerde Sanayisizleşme Olgusu	23
2.3.3. Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayisizleşme Olgusu: Erken (Prematüre) Sanayisizleşme	27
2.3.4. Sanayisizleşmeye İlişkin Literatür Taraması	30
2.3.5. Sanayisizleşmenin Getirdiği Sorunlar	34

BÖLÜM III

TÜRKİYE’NİN İMALAT SANAYİ GELİŞİM SÜRECİ

3.1. 1923-1950: Devletçilik Yoluyla İç Dönük Sanayileşme	37
3.2. 1950-1980: Özel Sektör Önderliğinde İthal İkameci Sanayileşme	39
3.2.1. Planlı Kalkınma ve İthal İkameci Sanayileşme	40
3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	40
3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	40
3.2.1.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	41
3.2.1.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	41
3.3. 1980 Sonrası, Neoliberal Politikalar, Küreselleşme ve Sanayi Sektörü	42
3.3.1. 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Kararları	44
3.3.2. 2000’li yıllarda Türkiye Ekonomisi	46

BÖLÜM IV

TÜRKİYE’DE SANAYİSİZLEŞME OLGUSU

4.1. Türkiye Ekonomisinin Genel Durumu	49
4.1.1. Büyüme	49
4.1.2. İstihdam	50
4.1.3. Enflasyon	51
4.1.4. Dış Ticaret	52
4.2. Türkiye Ekonomisinin Sektörel Yapısı	53
4.2.1. Türkiye’de Tarım Sektörü	53
4.2.2. Türkiye’de Sanayi Sektörü	57
4.2.3. Türkiye’de Hizmet Sektörü	59

4.3. Türkiye’de Sektörel Değişim ve İstihdamın Yapısı	61
4.4. Türkiye’de Sektörel Değişimlerin Nedenleri.....	63
4.4.1. Gümrük Birliği’nin İmalat Sanayiye Etkisi	63
4.4.2. Finansallaşmanın Etkisi.....	65
4.4.3. İmalat Sanayide Teknoloji Düzeyi	67

BÖLÜM V

EKONOMETRİK YÖNTEM

5.1. Veri Seti ve Model.....	70
5.2. Tahmini Yöntem: ARDL Yaklaşımı	72
SONUÇ	82
KAYNAKÇA	84
ÖZGEÇMİŞ	96

KISALTMALAR

- AB:** Avrupa Birliği
- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- AET:** Avrupa Ekonomik Topluluğu
- ARDL:** Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif
- AR-GE:** Araştırma- Geliştirme
- BİT:** Bilgi ve İletişim Teknolojileri
- BYSP:** Beş Yıllık Sanayileşme Planı
- ÇUŞ:** Çok Uluslu Şirketler
- DB:** Dünya Bankası(WB)
- DPT:** Devlet Planlama Teşkilatı
- DTÖ:** Dünya Ticaret Örgütü
- DYY:** Doğrudan Yabancı Yatırımlar
- EKK:** En Küçük Kareler
- FED:** Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankacılığı Sistemi
- G-7:** ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Kanada, Japonya
- GB:** Gümrük Birliği
- GOÜ:** Gelişmekte Olan Ülke
- GSMH:** Gayri Safi Milli Hâsıla
- GSYH:** Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
- GÜ:** Gelişmiş Ülkeler
- ILO:** Uluslararası Çalışma Örgütü
- IMF:** Uluslararası Para Fonu
- İŞKUR:** Türkiye İş Kurumu
- KİT:** Kamu İktisadi Teşebbüsleri
- OECD:** Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
- OGT:** Orta Gelir Tuzağı
- OPEC:** Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
- PPP:** Purchasing Power Parity (Satın Alma Gücü Paritesi)
- TCMB:** Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
- TÜİK:** Türkiye İstatistik Kurumu

UNIDO: United Nations Industrial Development Orgination (Birleşmiş Milletler Sınaî Kalkınma Örgütü)

YP: Yapısal Dönüşüm

WDI: Dünya Kalkınma Göstergeleri

WK: Washington Konsensusu

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. <i>Gelir Gruplarına Göre Sınıflandırmalar,</i>	23
Tablo 2. <i>Sanayi Sektörünün GSYH'deki Payı,</i>	38
Tablo 3. <i>Türkiye'nin GSYH Büyüme Oranı</i>	49
Tablo 4. <i>Türkiye'nin İşsizlik Oranı</i>	50
Tablo 5. <i>Türkiye'de Enflasyon Oranı (TÜFE),</i>	51
Tablo 6. <i>Türkiye'nin İhracat ve İthalat Rakamları (Milyon Dolar)</i>	52
Tablo 7. <i>Türkiye'de Tarımın GSYİH İçindeki Payı ve Değeri (Milyon Dolar)</i>	55
Tablo 8. <i>2000-2010 Dönemi Sanayi Büyüme Oranı (1998 Yılı Fiyatlarıyla)</i>	58
Tablo 9. <i>Türkiye'de İmalat Sanayinin GSYH İçindeki Payı ve Büyüme Oranı</i>	58
Tablo 10. <i>Türkiye'de Hizmetler Sektörünün GSYH'deki Payı (%)</i>	59
Tablo 11. <i>Türkiye'de Hizmet Sektörünün GSYH İçindeki Payı ve Büyüme Oranı</i>	60
Tablo 12. <i>Türkiye Gümrük Birliği Sonrası Türkiye – AB Dış Ticaret Göstergeleri</i>	64
Tablo 13. <i>İmalat Sanayide Teknoloji Düzeyine Göre Çalışanlar Sayısı</i>	67
Tablo 14. <i>Teknoloji Düzeyine Göre Faktör Maliyetleriyle Katma Değer(Milyar TL)...</i>	68
Tablo 15. <i>Teknoloji Yoğunluklarına Göre Dış Ticaret Payı (%)</i>	68
Tablo 16. <i>Çalışmada Kullanılan Veri Seti</i>	71
Tablo 17. <i>Model 5 Uzun Dönem Dinamikler (2, 2, 3, 3, 2, 2)</i>	76
Tablo 18. <i>Model 6 Kısa Dönem Dönem Dinamikler (2, 2, 3, 3, 2, 2)</i>	77
Tablo 19. <i>Model 7 Uzun Dönem Dinamikler (3, 3, 0, 3, 3, 3)</i>	79
Tablo 20. <i>Model 8 Kısa Dönem Dinamikler (3, 3, 0, 3, 3, 3)</i>	80

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. İmalat Sanayi Payı ve Gelir İlişkisi	18
Şekil 2. Bazı Gelişmiş Ülkelerde İmalat Sanayinin GSYİH'deki Payı (%),	24
Şekil 3. Bazı Gelişmiş Ülkelerde Toplam Sanayi İstihdamının Payı (%),	26
Şekil 4. Bazı Gelişmekte Olan Ülkelerde İmalat Sanayinin GSYİH'deki Payı (%),	28
Şekil 5. Bazı Gelişmekte Olan Ülkelerde Toplam Sanayi İstihdamının Payı (%)	29
Şekil 6. Türkiye'de Sektörlerin GSYH içindeki Payı, (1970-2020).....	61
Şekil 7. Türkiye'de Sektörlerin Toplam İstihdam İçindeki Payı,	62
Şekil 8. ARDL (2, 2, 3, 3, 2, 2) Modeli için CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri	78
Şekil 9. ARDL (3, 3, 0, 3, 3, 3) Modeli için CUSUM Grafiği	81

BÖLÜM I

GİRİŞ

I. Sanayi devrimiyle birlikte makineleşmenin artması sonucunda üretim ve işgücü verimlilik düzeyi artmıştır. İmalat sanayi alanında makine gücünün kullanılması seri üretimleri artırırken, üretim ve istihdam yapısı tarımdan sanayiye doğru yer değiştirmiştir. Böylelikle sanayileşme olgusuyla birlikte yapısal dönüşümün ilk aşaması gerçekleşmiştir. Yapısal dönüşüm ekonomik faaliyetlerin yüksek verimli sektörlerle yönelme durumunu ifade etmektedir. Sektörlerdeki bu dönüşümün ilk analizleri ise kalkınma iktisatçılarından Fisher (1935) ve Clark (1940) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu analizlere göre üretim ve istihdamın imalat sektöründe yoğunlaşması ve bu alanda gerçekleştirilen teknolojik gelişmeler tarım ve hizmet sektörünün gelişimine katkı sunmaktadır. İmalat sanayinin bu özellikleri büyüme ve kalkınmanın itici gücünü oluşturmuştur. İmalat sanayinin gelişimi sonucunda büyük sanayi merkezlerine sahip olan ülkeler (ABD, Almanya gibi) sermaye birikimi elde ederek yüksek refah düzeylerine ulaşmışlardır. Bu gelişmeler sonucunda, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası gelişmekte olan pek çok ülke sanayileşmeyi temel amaç olarak görmüş ve bu doğrultuda politikalar izlemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ise kuruluşundan itibaren sanayileşmeyi temel hedef olarak görmüş ve 1950'ye kadar devlet öncülüğünde sanayileşme politikaları uygulayarak sanayileşmede ciddi bir atılım yakalamıştır. 1950'li yıllarda ise Türkiye özel sektör ve yabancı sermaye ağırlıklı bir sanayileşme politikasını uygulamış ancak bu durum ülkenin sanayide dışa bağımlılığını giderek artırmıştır. 1960'lı yıllarında ise Türkiye planlı kalkınma dönemine geçmiş ve ithal ikameci sanayileşme politikasını uygulamaya başlamıştır. Uygulanan ilk üç plan sonucunda sanayi üretimi hedeflenen ölçüde olmasa da etkin bir büyüme kaydetmiştir. Ancak 1970'lerde döviz sıkıntısı ve istikrarsız ekonomik yapı nedeniyle sanayileşme faaliyetleri duraksamıştır.

1980'lerde ise küreselleşme ve kapitalizmin artmasıyla birlikte devletçi politikaların yerini neoliberal politikalar almıştır. Bu politikaların temel ilkeleri ise Washington Konsensusu (WK) adı altında oluşturulmuştur. IMF, Dünya Bankası (DB), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kuruluşlarca bu politikalar yürütülmüştür. Bu politikalarındaki temel amaç ise az gelişmiş ülkeler üzerinde uluslararası ticaret ve finansal sektörde liberalleşmenin sağlanması, mal ve faktör piyasalarındaki fiyat

denetimlerinin kaldırılması, KİT'lerin özelleştirilmesi, temel kamu hizmetlerindeki özelleştirmelerini artırarak ülkeleri dışa açık serbest piyasa ekonomisine dönüştürmektir. Neoliberal politikalar sonucunda sanayileşme geri planda kalırken iktisat literatüründe sanayisizleşme kavramı ortaya çıkmış ve giderek popüler bir söylem haline gelmiştir.

Sanayisizleşme kavramı, üretimin ve istihdamın, imalat sanayiden hizmet sektörüne doğru yer değiştirmesini ifade etmektedir. Yapısal dönüşümün ikinci aşamasını oluşturan sanayisizleşme olgusunun temeli Clark (1940) ve Kuznets (1966)'ın çalışmalarına dayanmaktadır. 1990'lara kadar kalkınma ekonomisi literatüründe yapısal dönüşüm olarak ifade edilen bu kavram, özellikle 1990'lardan sonrası küreselleşmenin derinleşmesiyle birlikte sanayisizleşme olarak ifade edilmeye başlamıştır. Bu kavramla birlikte, büyüme ve kalkınmanın motoru olarak görülen imalat sanayinin yerini gelişmiş hizmet sektörü almaya başlamıştır (Rowthorn ve Coutts, 2004). Ülkelerin sanayisizleşmelerinde ise imalat sanayi sektörünün istihdam ve GSYİH içindeki payının azalışı temel ölçüt olarak kullanılmıştır. Ancak bu ölçütler ülkelerin kesin olarak sanayisizleştiklerini göstermede yetersiz kalmaktadır. Buna ek olarak ülkelerin sanayideki teknolojik yapısına odaklanılmaktadır. Bu bağlamda sanayisizleşme gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşme olgusu, yüksek teknoloji sanayi üretimiyle birlikte gelişmiş hizmet sektörünün eşlik ettiği bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise sanayisizleşme düşük teknoloji ve düşük katma değerli imalat üretimiyle birlikte hizmet ağırlıklı bir yapı sergilemektedir. Sanayisi belli bir olgunluğa erişmeden hizmet ağırlıklı bir yapıya bürünen bu ülkeler erken (prematüre) sanayisizleşmeyle karşı karşıya kalmışlardır (Rodrik, 2015). Özellikle Latin Amerika ve Sahra Altı Afrika ülkelerinde bu durum bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Türkiye ekonomisi ise IMF ve Dünya Bankası (DB)'nın yürüttüğü neoliberal politikaları 1980 yılı itibariyle uygulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda 24 Ocak Kararları alınarak dışa açık bir ekonomi modeline geçilmiştir. Böylelikle ithal ikameci sanayileşme politikasının yerini ihracat dayalı sanayileşme politikası almaya başlamıştır. Bu politikayla birlikte imalat sanayi ihracatında artışlar yaşanırken sanayinin teknoloji yapısında istenilen düzeyde bir gelişme sağlanamamıştır. Türkiye ekonomisi giderek sanayiden hizmetler sektörüne yönelmeye başlamış, 1990'larda ise finansal hareketlerin artması sonucunda 2000'lerde krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bunun sonucunda Türkiye ekonomisi büyüme ve istihdamda istenilen hedeflere

ulaşamamış ve imalat sanayideki rekabetçi yapısını da kaybetmiştir. Bu durum Türkiye’de sanayisizleşme olabileceğini sorgular hale getirmiştir.

Bu tez çalışmasında, 1980 liberalleşme döneminden günümüze kadar gelinen süreçte, sanayi ve hizmet sektörlerinin değişim süreçleri ile birlikte Türkiye ekonomisinde sanayisizleşme olgusunun olup olmadığı araştırılacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde çalışmanın amacı, çalışmanın önemi ve kapsamı ve ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, yapısal dönüşüm kavramı, sanayileşme ve sanayisizleşmenin ortaya çıkışıyla birlikte ülkeler üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Türkiye ekonomisinde imalat sanayinin gelişim sürecine yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, Türkiye’nin sanayisizleşme çerçevesinde sektörel alandaki dönüşümü tartışılmıştır.

Çalışmanın beşinci bölümünde, Türkiye’de sanayisizleşme olgusunun olup olmadığı ARDL sınır testi yaklaşımı ile araştırılmıştır.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu tez çalışmasında esas olarak dünyada bir sanayisizleşme süreci yaşanırken Türkiye ekonomisindeki sanayisizleşme yansımalarının sanayi ve hizmetler sektörü açısından gelişim sürecinin ele alınması amaç edinilmiştir. 1980 yılından günümüze kadar gelinen süreçte sanayisizleşme olgusu, gelişmiş ülkelerde olgun bir sanayi yapısına kavuştuktan sonra Endüstri 4.0 gibi aşamalara geçerek yerini alırken, Türkiye’nin sanayi yapısının neden bu aşamalara gelemediği ve bunun ekonomik sonuçlarının neler olduğu üzerinde durulacaktır.

1.2. Çalışmanın Önemi

Sanayisizleşme olgusu ile birlikte Türkiye ekonomisinde hizmetler sektörüne bağlı bir büyümenin olduğu açıkça görölmektedir. Bu tez çalışmasında, Türkiye’de sanayisizleşme olgusunun olup olmadığının analiz edilmesi, Türkiye ekonomisi için önemli bir tespit olacaktır. Böylelikle ülkenin sanayileşmeden sanayisizleşme sürecine girmesinin sebepleri de ifade edilmiş olacaktır.

BÖLÜM II

YAPISAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN EKONOMİYE ETKİLERİ

Yapısal dönüşüm süreci, 1760'lı yıllarda İngiltere'de Birinci Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmış ve modern ekonomik büyümenin başlangıcını oluşturmuştur. Bu devrimden önce üretim, esas olarak insanların ya da hayvanların kas gücüne bağlıydı ve sonuç olarak verimlilik çok düşüktü. Sanayi Devrimi, işgücü verimliliğini yeni bir seviyeye yükselten makine gücünü ortaya çıkardı. Bu gelişmeyle birlikte imalat sektöründe makine gücü uygulamasıyla kitle üretim sistemine geçilmiştir. Sonuç olarak, imalat sektöründeki verimli üretim artışı bu sektörün toplam ekonomi içindeki payını da artırdı. Emek faktörünün tarım sektöründen imalat sektörüne geçişi, ekonomik büyüme ve kalkınmanın ayırt edici özelliği olarak kabul edildi (İslam ve Iversen, 2018, s.4).

Yapısal dönüşüm, üretim ve istihdam yapılarında düşük üretkenlik ve düşük ücretli faaliyetlerden yüksek üretkenlik ve yüksek ücretli faaliyetlere geçişin yanı sıra; üretim ve ihracat sepetlerinin yükseltilmesi ve çeşitlendirilmesini içermektedir. Bu süreç ekonomide sürekli bir büyümeyi ve ülkelerin kişi başına gelirlerini artırmalarını sağlamaktadır (Felipe vd, 2010, s.1).

2.1. Yapısal Dönüşüm Kavramı

Yapı, yapısal dönüşüm ve yapısal analiz gibi kavramların iktisat alanındaki çalışmalarda oldukça yoğun bir kullanımı vardır. Bu kavramlar pek çok iktisatçı tarafından farklı şekilde ifade edilse de genel bir tanım yapılabilmektedir.

Yapı kavramı, pek çok klasik iktisatçı (örneğin, Steuart, 1767; Turgot, 1766; Smith, 1776) tarafından çok öncesinde araştırılmış ve bu kavramın ekonomik sistemlerin dinamiklerinin yapılarındaki dönüşümlerle ilişkili olduğu fikrine ulaşılmıştır. İktisadi çalışmalardaki ilk tanımlamaları yapısal dönüşüm olarak ifade edilmese de yakın anlamları kullanılmıştır (Silva ve Teixeira, 2008, s.6). Yapı kavramı kalkınma ve iktisadi tarih içinde en genel anlamıyla tarım, sanayi, hizmet sektörlerinin üretim ve faktör kullanımı açısından ekonomideki göreceli önemini ifade etmektedir (Kuznets, 1959, s.162). Daha detaylı olarak incelendiğinde ise ekonomilerin işleyişi, pazarları, kurumları, gelir üretimi dağıtımı ve kaynak ayırma mekanizmaları gibi anlamlara da gelmektedir. Yapısal dönüşüm kavramı ise ekonomik sistemin sektörel

bileşimindeki uzun vadeli ve kalıcı değişimlerini ifade etmektedir (Chenery ve diğerleri, 1986; Syrquin, 2007). Başka bir ifadeyle yapısal değişim sürecinde ekonomik faaliyetlerin, birincil sektör olan tarımdan ikincil ve üçüncül sektör olan sanayi ve hizmetler sektörüne doğru bir geçiş yaşamasıdır.

Yapısal dönüşüm kavramı, ekonomik kalkınma ve büyümeye eşlik eden bir süreç olduğu için Smith'ten (1776) bu yana her zaman iktisat literatürünün bir parçası olmuştur. Pek çok iktisatçı, Klasik iktisadın kurucusu Adam Smith'in, "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde bu kavramdan doğrudan bahsetmediğini ancak tarım, sanayi ve hizmet gibi temel sektörlerin ekonomideki ağırlıklarıyla kalkınma arasında önemli bir ilişki olduğunu belirttiğini belirtmiştir (Silva ve Teixeira, 2006, s.5). Yine başka bir iktisatçı Singh, Smith'in, aynı eserinde ekonomideki kalkınma ve büyüme sürecinde verimsiz faaliyetlerden verimli faaliyetlere doğru bir artışın yaşanmasıyla birlikte istihdam yapısının da zorunlu olarak değişeceğine dikkat çektiğini vurgulamıştır (Singh, 2002, s.2). Bu ifadelerle göre Smith'in, yapısal dönüşüm kavramını, verimlilikteki artışa bağlı olarak istihdam kaymalarıyla ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Machlup (1991), 'yapı' ve 'yapısal değişim', terimlerinin çeşitli (ekonomik) kullanımlarının olduğu anlamsal (semantik) çalışmada; YP'nin "*ekonominin farklı sektörleri içindeki üretim faktörlerinin çeşitli meslekler, coğrafi bölgeler ve ürün türleri arasındaki farklı dağılımı*" olarak ifade ettiği belirtilmiştir. Başka bir tanımlamada Herrendorf vd.leri yapısal dönüşüm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye vurgu yaparak dönüşüm kavramını; "*Ekonomik faaliyetlerin modern ekonomik büyüme sürecine eşlik eden üç temel sektörde (tarım, üretim ve hizmetler) yeniden tahsisi*" olarak ifade etmiştir (Herrendorf, vd.,2013, s.4). Sektörler arasındaki bu değişim sürecinin yaşanması herhangi bir ekonominin yaşam standartlarının yükseltilmesinde ve ekonomik büyüme sürecinde kritik bir rol aldığı vurgulanmıştır. Yapısal dönüşümün genel tanımlarına bakıldığında ekonomik faaliyetlerin daha verimli veya ölçeğe göre artan getirisi olan sektörlerle yönelmesi durumunda ülkelerin istihdam ve üretim yapısında, miktar ve çeşit bakımından değişimin gerçekleşeceği belirtilmektedir. Yine bu ifadeye paralel olarak Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü'nün (UNIDO) 2009 Yılı Endüstriyel Gelişim Raporu'nda (IDR) yapısal dönüşüm sürecine bağlı olarak gerçekleşen üretimlerin çeşitlendirilmesi ve karmaşıklığının artması, orta ve düşük gelirli ülkelerin dünya pazarındaki rekabet gücünün temel itici güçleri olarak tanımlanmış ve bu dönüşümün kalkınmaya eşlik eden bir süreç olduğu ifade edilmiştir (UNIDO, 2009, s.11-14).

Temel sektörlerdeki değişimin analizi Fisher (1935, 1939) ve Clark (1940) ile başlayıp Kuznetsz (1957) ve Chenery (1960) tarafından devam ettirilmiştir. Bu analizlere göre sektörler arasındaki geçiş süreci, üretim ve istihdam yapısının da değişimine neden olmuştur (Syrquin, 1998: 212-213). Başka bir ifadeyle emeğin ve sermayenin yeniden tahsis edilmesini sağlamıştır. Buna göre emek ve sermaye faktörleri tarımdan uzak, sanayi ve hizmetlere doğru bir hareket eğilimindedir. Ayrıca sektörler arasında kıyas yapıldığında imalat sektörünün, hem işgücü hem de çıktı için en fazla büyüme yaşayan sektör olduğu belirtilmektedir. Ekonomik dönüşüm sürecinin bugünkü analizine bakıldığında ise, ülkelerin temel sektörler ile birlikte aynı zamanda alt sektör üretim değerine, istihdam ve bölgesel kalkınma yapısına bakılarak bir değerlendirme yapılmaktadır. Ancak bunun dışında dönüşüm sürecine farklı alanlar da eklenmektedir. Örneğin, Kuznets, *“sadece ekonomik değil, sosyal kurum ve inançlarda da bazı yapısal değişiklikler gereklidir, bunlar olmadan modern ekonomik büyüme mümkün olmaz”* diyerek değişimin kapsam ve önemine dikkat çekmiştir (Kuznets, 1971, s. 348). Tabi ki bu dönüşüm süreci sadece sektörel bir analizi değil aynı zamanda ülkelerin fiziksel ve beşeri sermaye yapısı, tüketici taleplerindeki değişiklikler, dış ticaret, artan kentleşme ve demografik yapı gibi pek çok unsuru kapsamaktadır.

Yeni ekonomik güçlerin yükselişi genel olarak ekonomilerinin hızlı yapısal dönüşümünden kaynaklanmıştır. Bu dönüşüm, madencilik ve tarım gibi birincil üretimden imalata geçişi; ve doğal kaynak bazlı üretimden daha karmaşık, beceri ve teknoloji yoğun faaliyetlere kadar izleyen bir süreci oluşturmuştur. Kentleşme ile birlikte, emek yoğun üretim faaliyetleri birincil faaliyetlerden daha hızlı büyüyerek yeni iş, gelir ve talep oluşumunu yaratmıştır. Sermayenin daha dinamik veya daha yüksek verimlilik faaliyetlerine kaydırılmasıyla birlikte gelişmiş bir üretim yapısı oluşturulmuş ve böylelikle kalkınma aşamasındaki ekonomiler yavaş yavaş beceri ve teknoloji gerektiren sektörlerle geçiş yapmıştır. Bu dönüşüm sürecinde üretim gelişmişliğinde derinleşme, üretim faktörlerinin kullanılabilirliği ve kalitesindeki değişikliklere uygun altyapı, kamu hizmetleri ve düzenleyici çerçeve tedarikinin sağlanmasıyla işlem maliyetlerinin azaltılması hedeflenmiştir (UNİDO, 2010, s.1).

1945 yılından bu yana gelişmekte olan ekonomiler, imalat sektörlerinin madencilik ve tarımdan daha hızlı büyümesiyle yavaş yavaş sanayileşme sürecine dahil olmuştur. Ancak bu süreç bölgesel veya ulusal düzeyde sanayileşme farklılıklarını da beraberinde getirmiştir. Üretken faktörlerin yapısı, belirli tarihsel ve coğrafi koşullar,

lkeler arasındaki kalkınma yollarının çeşitliliğine de katkıda bulunmuştur (Szirmai, 2009).

Genel olarak yapılan tanımlara bakıldığında yapısal dönüşüm, ekonomide artan verimlilikle birlikte kalkınma ve büyüme eşlik eden bir süreç olarak görülmüştür. Bu dönüşüm sadece üç temel sektörü değil aynı zamanda alt sektörleri de ilgilendirmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası, teknoloji ve bilişim alanlarındaki gelişmeler ve küreselleşmeyle birlikte yayılan ekonomi politikaları, tüm dünyada yapısal dönüşüm analizine olan ilgiyi artırmıştır.

2.1.1. Yapısal Dönüşümün Belirleyicileri

Avustralya retim Verimliliği Komisyonu tarafından yayınlanan rapora göre yapısal dönüşümün belirleyicileri, piyasalara ve hükmetlere bağlı faktörler kapsamında iki grupta incelenmiştir. ¹

Piyasalara bağlı faktörlerin sıralanışı ş şekildedir:

- Ekonomideki yapısal dönüşümün sebebi bilgi ve iletişim, mikro elektronik, biyo-teknoloji, yeni malzeme teknolojisi, robot ve enerji ile ilgili teknolojilerde meydana gelen gelişmelerdir. Özellikle teknoloji alanındaki gelişmeler arttıkça piyasadaki geleneksel sektörler yerini verimliliği daha fazla olan modern sektörlerle bırakacaktır.

- Bireylerin tutum ve davranışları gelirdeki değişim ve dağılıma, nüfus yapısındaki değişimlere, zevk ve tercihlere göre şekillenmektedir. Bu alanlarda meydana gelen değişimler aynı zamanda yapısal dönüşüme neden olacaktır.

- Uluslararası ticaret ve küreselleşme ile artan rekabet ortamı ve yeni ihracat pazarlarının doğuşuyla birlikte, ülkeler farklı dış ticaret politikaları uygulamaya başlamıştır. Dış ticaretteki bu değişimler aynı zamanda ekonomideki sektörlerin ağırlıklarını belirlemektedir.

- Doğal kaynaklardaki artış veya azalışa bağlı olarak gelişen değişimler yapısal dönüşümün oluşmasında etkili bir faktör olarak kabul edilmiştir.

Hükmetlere bağlı faktörlerin sıralanışı ise ş şekildedir:

- Ekonomide liberalleşme etkisiyle hükmetlerin alt yapı yatırımları için başlattıkları özelleştirme ve reform hareketleriyle beraber piyasaya giriş koşullarının

¹ Productivity Commission, 2.

kolaylaştırılması ve rekabeti artırmak için uygulanan düzenlemeler yapısal dönüşümü hızlandırmaktadır.

- Liberalleşme kapsamında ticaretin ve yatırımın kolaylaştırılması amacıyla; ithalat kotalarının, tek taraflı uygulanan gümrük tarifelerinin ve tarife kapsamı dışında alınan vergilerin azaltılması gibi politikalar yapısal dönüşüme neden olacaktır.

- Ücret ve çalışma koşullarını belirlemek için piyasa mekanizmalarından daha fazla yararlanmaya odaklanan işgücü piyasası reformları, dönüşüme katkı sunan faktörler olarak belirlenmiştir. Örneğin, yardım programları kapsamındaki uygulamalar, iş sağlığı ve güvenliği alanındaki düzenlemeler, çalışanların tazminatı gibi konular bu reformlardandır.

- Vergi sistemindeki reformlar ile rekabet düzenleyici uygulamalar.

Raporda belirtilen faktörler genel olarak yapısal dönüşümün koşulları olarak görülse de bu faktörlerin uygulanması ülkelerin siyasi ve ekonomik durumuna, demografik yapılarına, coğrafi konumlarına, bireylerin davranış ve tercihlerine göre değişiklik göstermektedir. Bu bakımdan yapısal dönüşüm süreci aynı ülke ya da aynı sektörlerde bile farklı zamanlarda, farklı seviyelerde etkili olabilmektedir. Ayrıca ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre yine farklı bir dönüşüm süreci yaşaması muhtemeldir. Genel olarak bakıldığında, üretimdeki arz yönlü değişiklikler ile mal ve hizmet talebindeki değişikliklerin tüm ekonomilerde, farklı düzeylerde yapısal dönüşüme neden olacağı ifade edilebilir.

Yapısal dönüşümün belirleyicileri ülkeden ülkeye farklılıklar gösterse de belirtilen bu faktörlerin pek çok ülke için ortak olduğu iktisatçılar tarafından kabul edilmektedir. En çok dikkat çeken faktörlerden biri ise gelir artışıdır. Gelir artışının etkisiyle mal ve hizmet talebinde meydana gelen artış, ekonomideki sektörlerin ağırlıklarında farklılıklar oluşturmaktadır. Bu farklılıklarla birlikte yapısal dönüşüm süreci daha hızlı bir yol katetmektedir. Bunun yanı sıra küreselleşmeyle birlikte artan dış ticaret faaliyetleri bazı sektörlerde talebi artırarak bu sektörlerde doğru yapısal dönüşümü gerçekleştirmektedir. Özellikle küreselleşme yoluyla yeni teknoloji ve inovasyonun başka ülkelere transfer edilmesi, sektörlerin verimliliğini artırarak yeni alt sektörlerin oluşmasına imkan sağlamaktadır. Bir diğer faktör olan nüfus artışı ise konut, sağlık, eğitim, turizm, eğlence ve teknoloji içeren pek çok sektörde talep ve arzı etkileyerek yapısal dönüşüm sürecini hızlandırmaktadır.

2.1.2. Yapısal Dönüşümün İktisadi Kalkınmaya Etkileri

Yapısal dönüşümün kavramı ile ülkelerin kalkınmaları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Teorik temelleri Fisher ve Clark tarafından oluşturulan yapısal dönüşüm olgusunun en temel özelliği, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde teknolojik gelişme ve uzmanlaşma avantajıyla sermaye birikimi sağlayarak ülkelerin kalkınmalarına katkı sunmasıdır. Oluşturulan sermaye birikimi verimlilik açısından tarımdan imalat sanayiye doğru yer değiştirerek daha çok istihdam sağlayacaktır. Kuznets'in yaklaşımlarında da olduğu gibi ülkelerin yapısal dönüşümleri arttıkça tarım sektöründen tarım dışı alanlara, özellikle maden ve imalat sanayi sektörlerine, dönüşümün ileri safhalarında ise bilgi iletişim, finans, ulaşım, sigorta ve reklamcılık gibi verimli hizmet sektörlerine kayacaktır (Kenessey, 1987, s. 362). Sonuç itibarıyla bu dönüşüm tarımdan sanayiye ve sonra hizmetlere etki ederek GSYİH ve istihdam paylarının artırılmasını sağlayacak ve bu sayede ülkelerin kalkınmaları daha hızlı gerçekleşecektir (Chenery, 1960, s. 624-654).

2.2. Sanayileşme

Modern sanayi topluluklarını oluşturan sanayi devrimi ilk olarak 18.yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere'de kentsel ortamlarda buhar makinalarının ve büyük fabrika sistemlerinin ortaya çıkmasıyla başlamıştır (Tilly, 1983, s.123). Tekstil ve demir yapımında yeni teknolojilerin ortaya çıkması ve iş bölümünün belirlenmesi, üretimin mekanize haline getirilmesine ve ölçeğinin artırılmasına neden olmuştur. Ayrıca buhar makinalarının ulaşım alanında kullanılmasıyla birlikte dünya ticaretinde pazarlar oluşmaya başlamıştır (Kazgan, 2009: 7-9). İngiltere'de başlayan devrim Kıta Avrupası ülkelerine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yayılarak tüm dünyada büyük bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu dönüşüm süreci aynı zamanda sınıf çatışmalarını, ekonomik kriz ve savaşları da beraberinde getirmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen sanayi devrimi bir dönüşüm aracı olarak düşünüldüğünde, tarıma dayalı geleneksel toplumların modern sanayi toplumlarına geçmesinde etkin bir rol oynamıştır (Erkan, 1998: 3). Bu süreçle birlikte emek ve sermaye faktörlerinin ayrımı kesin olarak yapılmış; sanayi mallarında hızla artan üretim ve tüketim faaliyetleri ticari kapitalizm olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu düşünceden hareketle İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri sömürgeci ve yayılmacı politikalara yönelerek dünya ticaretinde dengesizliklere yol açmıştır. Sanayileşme ayrıca sosyolojik dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin; kırdan

kente göçlerin yaşanmasıyla şehirleşme olgusu, sosyal devlet anlayışı, işçi sınıfı ve sendikalarının oluşumu gibi pek çok dönüşüm gerçekleşmiştir.

Sanayileşme süreciyle ulaştırma, altyapı ve iletişimdeki teknolojik gelişmeler dünyadaki ticaret fırsatlarını artırarak, gelişmiş ve az gelişmiş ülke gruplarını ortaya çıkarmıştır. Gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ekonomilere birincil sektörü içeren tarım ve madencilik ürünleri ihraç ederken, gelişmiş sanayi ekonomileri ise bitmiş mamul malları gelişmekte olan ülkelere ihraç etmişlerdir. Sanayileşme olgusu zenginlik, ekonomik kalkınma, teknolojik liderlik, siyasi güç ve uluslararası hâkimiyet ile eşanlamlı hale gelerek büyüme ve kalkınmanın ana lokomotifleri olarak görülmüştür. 19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde, Brezilya, Arjantin, Şili ve Meksika gibi Latin Amerika ülkeleri ile Hindistan² ve Çin gibi büyük Asya ülkelerinde sanayileşme çabaları başlamış fakat gelişmekte olan bu ülkelerde üretim daha çok tarım ve madencilik ağırlıklı kalmıştır (Szirmai, 2012, s. 407).

Bugünkü modern dünyanın inşası pek çok açıdan 18.yüzyılda İngiltere’de başlayan sanayileşme sürecinin etkisiyle şekillenmiştir. Sanayi devrimi, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde ilk kez sürekli bir verimlilik artışı sağlayarak, dünya ekonomisinin zengin ve fakir ülkeler olarak bölünmesine neden olmuştur. Buna ilaveten 19.yüzyılın sonlarından başlayarak Japonya ve 1960’lardan sonra Güney Kore, Tayvan gibi birkaç ülkenin Batı ile yakınlaşması yine sanayileşme sayesinde gerçekleşmiştir (Rodrik, 2016, s. 1-2).

Szirmai, Naude ve Alcorta (2013:3) sanayileşmeyi "geleneksel bir ekonominin imalat alanındaki yüksek verimlilik faaliyetleriyle yönlendirilen modern bir ekonomiye sürekli yapısal dönüşümü" olarak tanımlıyor. Ekonominin sanayi sektörü imalat, inşaat, kamu hizmetleri ve elektrik sektörlerini içermektedir; ancak literatür, "ekonomik büyümenin itici gücü" olarak kabul edilmesi ve sahip olduğu kapsamlı özellikleri nedeniyle imalat sektörüne odaklanmaktadır (Kaldor, 1966, 1967).

Sanayileşme, yapısal bir dönüşüm sürecidir. Bu süreçte gerçekleşen verimlilik ve çıktı artışının yanı sıra istihdam ve kaynakların tarımdan uzaklaşarak sanayi faaliyetlere ve özellikle de imalat sanayi alanına doğru yönelmektedir. Sanayide, teknolojinin etkisiyle artan verimlilik ve çıktı miktarı, ekonomik büyüme ve kalkınmanın ana itici unsurunu oluşturmakla birlikte sosyal altyapıların inşası ve tüketim malları şeklinde endüstriyel ürünler için sürekli genişleyen bir pazar ortamı

² 1750 civarında, Hint tekstil endüstrisi, küresel tekstil üretiminin yaklaşık dörtte birini üretiyordu. Ancak üretimin temeli sanayiden çok zanaatkarlık ağırlıklı olmuştur.

sağlamaktadır (Grübler, 1995, s.2). Yapısal dönüşümün bir parçası olarak tanımlanan sanayileşme kavramı, Kuznets (1971) tarafından iki aşamada ele alınmıştır. Buna göre, ekonomik kalkınma sürecinin başlangıcında kaynakların çoğu tarım sektörüne ayrılmaktadır. Kalkınmanın ilerleyen aşamalarında ise kaynaklar tarım sektöründen sanayi ve hizmet sektörlerine tahsis edilmektedir. Yapısal dönüşümün ilk aşaması olarak kabul edilen bu süreç "sanayileşme" olarak ifade edilmektedir. Dönüşümün ikinci aşamasında ise, tarım ve sanayi sektörlerinden gelen kaynaklar, hizmet sektörlerine tahsis edilerek istihdamı ve katma değeri yüksek üretim aşamasına geçilir.

Sanayileşmenin en önemli göstergesi, imalat sanayinin istihdam ve ulusal gelirdeki payının artmasıdır. Bir diğer gösterge ise imalat sanayi sektörünün bir dönüşüm içinde olmasıdır. Sanayileşme kavramı günümüzde, teknolojinin getirdiği olanaklarla birlikte katma değeri yüksek üretimin sağlandığı bir dönüşüm süreci olarak ifade edilmektedir (Andreoni, 2011, s. 5).

2.2.1 Sanayileşme Stratejileri

Sanayileşme stratejileri temelde ithal ikameci sanayileşme ve ihracata dönük sanayileşme stratejileri olarak iki gruba ayrılmaktadır. Pek çok az gelişmiş ülke kalkınma sürecinde ithal ikameci sanayileşme stratejisine yönelmiş fakat oluşan döviz sıkıntısından ötürü ihracata dönük stratejiyi tercih etmişlerdir. Bu iki stratejideki temel amaç yabancı üretimler karşısında yerli üretimin özendirilerek uzun vadede dış ticaret açıklarının kapatılmasıdır (Han ve Kaya, 2006, s.12-14).

2.2.1.1. İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi

Az gelişmiş ülkeler gelir seviyelerini artırmak ve yüksek refah seviyelerine ulaşabilmek için sanayileşmeyi temel bir amaç olarak görmektedirler. Bu açıdan az gelişmiş ülkeler kalkınma yolunda bu hedeflere daha hızlı ulaşabilmek için ithal ikameci sanayileşme stratejisini uygulamışlardır. İthal ikameci yaklaşım, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve gelişmiş ülkelerin sahip olduğu sanayi yapısına ulaşmanın ideal bir yolu olarak düşünülmüştür. Literatürde "içe dönük sanayileşme politikası" olarak da ifade edilen bu stratejik yaklaşım, yurtiçi üretimin, uluslararası alanda rekabet edecek seviyeye ulaşmaya kadar farklı parasal ve mali araçlarla birlikte uluslararası ticaret politikaları aracılığıyla korunmasını amaçlamaktadır (Korum, 1977, s.27). Başka bir ifadeyle ithal ikameci yaklaşım, ithal edilen malların belirli bir plan ve program

dahilinde yurt içinde üretilerek, ithalata olan bağımlılığın azaltılmasını hedeflemektedir (Doğan, 1976, s.50). Bu strateji daha çok 1929 krizinden sonra uygulanmaya başlanmış ve daha sonra liberalleşme döneminde (1970'lerin sonunda) terk edilerek ihracata dönük sanayileşme stratejisine geçilmiştir.

2.2.1.2. İhracata Dönük Sanayileşme Stratejisi

İhracata dönük sanayileşmenin temeli, ülkelerin üretim maliyeti açısından avantajlı olduğu mallarda uzmanlaşarak uluslararası ticarete katılmasıdır. Bu uygulamada bütüncül bir kalkınmanın dışında daha çok endüstrileri ihracata teşvik eden bir sanayileşme yolu tercih edilmektedir. Temelde ihracat artışlarıyla dış ticaret açıklarının kapatılması amaçlanmış ve sanayileşmenin ihraç fazlasıyla gerçekleşeceği düşüncesi de stratejinin diğer bir hedefi olmuştur. İhracata dönük sanayileşme, ülkelerin iş bölümü ve uzmanlaşma yoluyla ekonomik kaynakların daha verimli ve etkin kullanılarak sanayileşmenin hızlandırılması ve dışa bağımlılığın azaltılması noktasında önemli bir strateji olarak görülmüştür (Arslan, 2019, s. 153). 1970'lerin sonuna doğru pek çok az gelişmiş ve GOÜ'lerin dış kaynak sıkıntısı, DB (Dünya Bankası) ve IMF (Uluslararası Para Fonu) gibi kuruluşlarca serbest ticaret politikası ve ihracata dönük sanayileşme stratejisinin uygulanması şartıyla desteklenmiştir. Bu bağlamda ülkelerin bu stratejiye geçmesinde uluslararası kuruluşlar dışsal bir etken olmuş ve ekonomide izlenecek yol bu kuruluşlarca şekillendirilmiştir (Balkan, 1994, s. 86-88).

2.2.2. Ekonomik Kalkınma Sürecinde Sanayileşmenin Önemi

Sanayi Devrimi'nden önce, çoğu ülkede ekonomik büyüme oranı oldukça düşük ve yaşam standardı gelişmemiştir. Sanayi Devrimi ile birlikte imalat sanayinde faaliyet gösteren büyük ölçekli işletmeler hızla artan büyüme oranlarına ulaşmıştır. İmalat sanayinin gelişimiyle büyük sanayi merkezlerine sahip ülkeler sermaye, makine, eğitim seviyeleri ve nitelikli iş gücü bakımından oldukça zenginleşmiştir (Pata ve Zengin, 2020, s.714). Sanayileşmenin getirdiği bu avantajlar, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma aşamasındaki ekonomileri daha çok sanayi sektöründe gelişmeye zorlamıştır. Bu dönemde oluşmaya başlayan Kalkınma İktisadı, sanayileşme konusunda gelişmekte olan ülkeler için iktisadi çözümler getirmiştir. Bu çözümler çerçevesinde Kalkınma İktisadı'nın öncüleri olarak bilinen N.Kaldor, S.Kuznets, R.Prebisch, A.Lewis, R.Nurkse, C.Clark, H.Chennery gibi pek çok iktisatçı teorik ve ampirik

Çalışmalardan yola çıkarak, az gelişmiş lkelerin kalkınma ve büyümelerinin sanayileşmeyle gerçekleşeceğini vurgulamışlardır.

Kalkınma ekonomisinde sanayi sektörü, diğer sektörlere sağladığı pek çok olumlu etki dolayısıyla “ekonomik büyümenin itici gücü” olarak kabul edilmiştir. Bu durum Hirschman (1958)’a göre, sanayi sektöründen diğer sektörlere doğru gerçekleşen ileriye ve geriye doğru bağlantı kavramlarıyla ilgiliyken, Rosenstein-Rodan (1943)’a göre, firma ve sanayi sektörünün büyümesiyle ortaya çıkan ölçek kazançlarından kaynaklanmaktadır (Arısoy, 2008, s. 2). Kaldor (1966; 1968) ise sanayi sektöründe oluşan ölçeğe göre getiri unsurunun, sermaye birikimini artırdığını ve böylelikle ekonominin bütününde pozitif dışsallıkların oluştuğunu ifade etmiştir. Bu dışsallıklar sayesinde ekonomik büyüme de hızlanmaktadır. Sanayi sektöründe oluşan büyüme trendi, geniş iş olanakları yaratarak diğer sektörlerin de verimliliğini artırmaktadır (Choi,1983, s.148-150).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sektörel analiz yaparak sanayileşmenin önemine vurgu yapan çalışmalardan biri de Singer- Prebich tezidir. Buna göre az gelişmiş ülkelerin tarım ürünleri ihracatıyla elde ettikleri verimlik ve üretim artışı, uzun dönemde bu ülkelerin ticaret hadlerini olumsuz etkilemektedir. Çünkü verimlilik artışı ham madde ve tarım ürünleri piyasasında yoğun rekabet koşullarından dolayı fiyatı düşürmekte ve bu ürünlere olan talebi azaltmaktadır. Bu durum az gelişmiş ülkelerin elde ettikleri kazançlarının dış ticaret hadleri vasıtasıyla sanayileşmiş ülkelere aktarılmasına neden olmaktadır (Aslan ve Yrk, 2008, s. 53). Prebisch, az gelişmiş ülkelerin karşılaştığı bu durumdan kurtulmaları için hızlı bir şekilde sanayileşerek sermaye birikimi elde etmeleri gerektiğine dikkat çekmiştir. Çünkü sanayi alanında elde edilen verimlilik ve üretim artışı tarıma göre çok yüksek olduğundan dolayı ekonomik büyümeye daha çok katkı sağlamaktadır.

Szirmai (2012), kalkınma iktisadında ekonomik büyümenin motoru olarak görülen sanayileşme olgusunu ve özellikle imalat sanayinin önemini literatürdeki şu argümanlarla özetlemektedir.

1. Gelişmekte olan ülkelerde, sanayileşme derecesiyle gelir arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Buna göre sanayileşme derecesi arttıkça kişi başına düşen gelir miktarı da artmaktadır.

2. İmalat sektöründe, üretimdeki verimlilik düzeyi tarım sektöründen daha yüksektir. Kaynakların tarım sektöründen, imalat sanayine aktarılması (yapısal

dönüşüm bonusu) sektörel verimlilikle birlikte ekonomideki toplam verimlilik düzeyini de artıracaktır.

3. İmalat sanayi tarım ve hizmetler sektörlerine göre daha kolay ve daha fazla bir sermaye birikimi sağlamaktadır. İmalat sanayinin bu özelliği ekonomik büyüme ve kalkınmada kilit rol oynamaktadır.

4. Sanayi alanındaki teknolojik ilerlemeler, tarım ve hizmet sektörlerine yayılarak yeni ürün ve teknikler konusunda tüm sektörlerin gelişimine katkı sağlamaktadır. Özellikle teknoloji yoğun imalat sanayinin, uygulama ve bilgi aktarma konusunda diğer sektörlerle göre daha geniş bir alana sahip olması nedeniyle güçlü bir bağlantı ve yayılma (spillover) etkisi vardır.

5. İmalat, ölçek ekonomilerinin oluşmasında, tarım ve hizmetlere göre daha elverişli bir sektördür.

6. Kaynakların sanayiden hizmetler sektörüne doğru aktarılması yapısal bir değişim sorununu da beraberinde getirir. (Baumol maliyet hastalığı³) Hizmet sektörünün payı arttıkça ortalama verimlilik düşecek ve kişi başına düşen gelir miktarı azalarak ekonomik büyüme yavaşlama eğilimine girecektir.

7. İmalat, bilginin oluşturulup aktarılması ve fiziksel yatırımların yapılmasıyla oluşan teknolojik dönüşüm için daha elverişli bir sektördür (Cornwall, 1977).

8. Kişi başına düşen gelirler yükseldikçe tarımsal harcamaların toplam harcamalar içindeki payı düşer ve harcamaların imalat sanayi alanındaki payı artar (Engel yasası). Başka bir deyişle gelir artışının tarımsal ürünlere olan talep etkisi sınai ürünlerine kıyasla daha azdır. Bu yüzden tarımsal üretim konusunda uzmanlaşmış ülkeler, imalat malları için genişleyen dünya pazarlarından yeterince kar edemezler.

Sanayi sektörü, tarım ve hizmetlere kıyasla, yüksek katma değer ve istihdam yaratması sebebiyle ekonomik büyümenin itici unsuru olarak görülmüştür. Sanayi sektörünün oluşturduğu alt sektörlerin varlığı nedeniyle diğer sektörlerden yoğun bir şekilde ara girdi arz ve talep edilen bir yapıya sahiptir. Sanayi sektörünün bu özelliği tarım ve hizmet sektörünün gelişmesine ciddi manada katkı sağlamaktadır. Örneğin, tarımda üretimin artması için gerekli olan gübre, zirai ilaç, tarım makineleri ile hizmet sektörünün üretkenliğini artıran bilişim teknolojileri, ulaşım ve haberleşme araçlarının üretimi imalat sanayi tarafından gerçekleştirilmektedir. Sigorta, bankacılık, reklam,

³ Baumol maliyet hastalığı, emek verimliliği artmamasına rağmen genel ekonomik büyüme doğrultusunda reel emek ücretinin (maliyetinin) artmasıdır. 1960'lı yıllarda, ABD'li iktisatçılar Baumol ve Bowen tarafından tanımlanmıştır.

iletişim ve ulaşım gibi hizmetlere en fazla talep yine sanayi sektöründen sağlanmaktadır. Sanayi sektörünün ayrıca lojistik, finans, tasarım, teknik eğitim, bakım-onarım gibi yeni hizmet alanlarının geliştirilmesinde önemli bir katkısı vardır. Sonuç olarak, hizmetler sektöründeki büyüme trendi önemli ölçüde sanayi sektörünün etkisiyle şekillenmektedir (Arisoy, 2008, s.3).

2.3. Sanayisizleşme

Bir lke ekonomisindeki imalat sanayi payının artması olarak tanımlanan sanayileşme olgusu, uzun süredir sanayileşmiş ülkeler olarak adlandırılan Avrupa ve ABD'deki yüksek gelirli ülkelerin ekonomik başarısının temel özelliği olarak kabul edilmiştir. Benzer şekilde, Asya Kaplanları ve diğer Yeni Sanayileşmiş lkelerin (NIC)⁴ de yakın tarihteki gelişimi, genellikle 1960'larda ve 1970'lerdeki güçlü imalat sektörlerinin büyümesiyle gerçekleşmiştir (UNIDO, 2019, s.1). Bu süreçten sonra küreselleşme ve artan ticaretle birlikte ülkelerin refah düzeyi yükselmiş ve sanayileşmenin hızı düşmeye başlamıştır. Bu eğilim durumu literatürde sanayisizleşme olarak ifade edilmiştir. Sanayisizleşme olgusu ilk olarak Birleşik Krallık'ta ortaya çıkmış ve 1970'lerde yavaşlayan endüstriyel büyüme ile odak haline gelmiştir (Tregenna, 2011,s.6). Başta ABD, Avrupa lkelerinin çoğu ve hatta bazı NIC'ler, hizmet sektörünün büyümesiyle sanayisizleşmeye başlamıştır.

Sanayisizleşme olgusunun temeli Clark (1940) ve Kuznets (1966)'in yapısal dönüşüm alanında yaptığı çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmalara göre sanayisizleşme, üretken kaynakların düşük katma değerli sektörlerden yüksek katma değerli sektörlere kayması ve dolayısıyla tüm ülkelerin kişi başına düşen gelir miktarı arttıkça nihayetinde deneyimleyeceği doğal bir gelişme olarak görülmüştür (Rowthorn ve Coutts, 2004, s.767). İktisadi literatürde ilk olarak Bluestone ve Harrison (1982) tarafından kaleme alınan bu kavram "Amerika'nın Sanayisizleşmesi" adlı kitapta yer almış ve giderek kullanımı yaygınlaşmıştır. Bluestone ve Harrison'a göre sanayisizleşme, "bir ulusun temel imalat sanayilerindeki sistematik yatırımın azalması" olarak tanımlanmıştır. Sanayisizleşme kavramı esas olarak, 1960'ların sonlarına kadar uzanan gelişmiş ülkelerin ulusal düzeydeki imalat üretiminin göreceli düşüşünü ifade etmek için kullanılsa da literatürde bu kavrama şehir ve bölgesel alanların yanı sıra detaylı olarak ayrıştırılmış coğrafı alanlardaki endüstriyel veya ekonomik gerilemeyi

⁴ Yeni Sanayileşmiş lkeler (NIC): Malezya, Çin, Güney Afrika, Brezilya, Endonezya, Meksika, Tayland Hindistan, Filipinler ve Türkiye'dir.

ifade etmek için de başvurulmaktadır. Örneğin, Verley (1997) çalışmasında sanayi devrimi zamanında modern sanayiye geçişi başarısız olmuş, İngiltere ve Fransa'daki bazı endüstriyel bölgelerin ekonomik gerilemesini tanımlamak için sanayisizleşme kavramını kullanmıştır. Sanayisizleşme kavramı, aynı zamanda, ekonomik açıdan değerli doğal kaynakların (kömür, petrol, doğal gaz vb.) varlığı gibi bazı karşılaştırmalı üstünlüklere bağlı olarak 19. ve 20. yüzyılda sanayileşen ve sonunda ekonomik sıkıntılarla karşılaşan bölgeleri tanımlamak için de büyük ölçüde kullanılmıştır (Van Neuss, 2016, s.3).

Sanayisizleşme kavramı, iktisat literatüründe farklı yaklaşımlara göre tanımlanmaktadır. Bu konudaki ilk çalışmalarından biri ise Ajit Singh (1977) tarafından gerçekleştirilmiştir. Singh'e göre sanayisizleşme "bir ülkenin ithalat gereksinimlerini kabul edilebilir çıktı, istihdam ve döviz kuru seviyelerinde karşılamaya yetecek kadar ihracat yapabilen 'verimli' bir imalat sektörünün olmaması" şeklinde ifade edilmektedir.

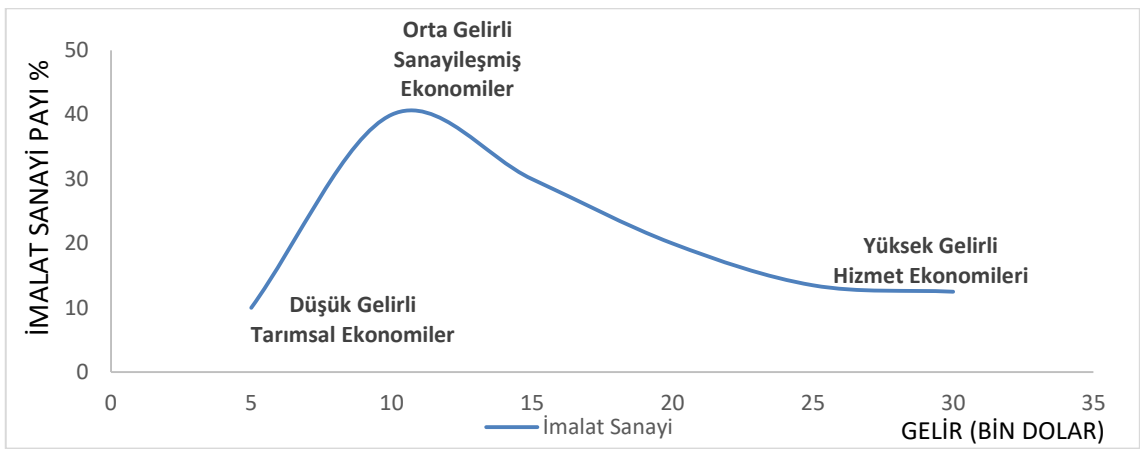
Bir diğer iktisatçı Palma ise sanayisizleşme olgusunu Hollanda Hastalığı (Dutch Disease) ile ilişkilendirerek tanımlamaktadır. Palma'ya göre imalat sektörünün toplam istihdam içindeki payı gittikçe azalmaktadır. Bunun başlıca nedenleri ise bir ülkenin ekonomik açıdan değerli doğal kaynakları keşfetmesi, gelişmekte olan ülkelerdeki farklı politika uygulamaları ya da ülke ihracatının finansmanın büyük oranda turizm gelirlerine bağlı olmasıyla ilgilidir (Palma, 2005). Sanayisizleşme genellikle imalat sektörünün toplam istihdam içindeki payının düşmesi olarak tanımlanmaktadır (Rowthorn ve Ramaswamy 1997; Rowthorn ve Coutts 2004; Dasgupta ve Singh 2006; Palma 2005). Tregenna (2009) ise bu tanımlara ilaveten sanayisizleşmenin hem imalat sektörünün toplam istihdam içindeki payında hem de GSYİH payındaki sürekli bir düşüş olarak tanımlanması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü sanayisizleşme sürecinde hizmet sektörü, imalat sektörünün toplam istihdam içindeki artan payının emilmesine neden olurken, imalattaki hızlı verimlilik artışı da bu sektör içindeki istihdam ve GSYİH payının azalmasına yol açmaktadır. Clark (1957), ekonomik kalkınma ve istihdam arasındaki ilişki üzerine yaptığı klasik çalışmada, imalat sektöründe elde edilen verimlilik kazanımlarının normalde hizmet sektöründe yapılanları aştığını ancak bu nispeten istikrarlı olgunun imalat sektörünün toplam ulusal istihdamdaki payında yavaş bir düşüşe neden olduğuna da dikkat çekmiştir. Bu argümanın temel dayanağı ise işçi başına mal ve hizmet üretimindeki yıllık artış olarak tanımlanan verimlilik artışının, mevcut emek talebini ters yönde etkilemesidir. Bunun nedeni, son derece üretken

firmaların, emek tasarrufu sağlayan teknolojiler ve lojistik stratejiler kullanarak, her yıl daha az çalışanla birlikte mevcut çıktı düzeylerini koruyabilmeleridir. Bunun yanında imalat sanayinin GSYİH’ deki azalmaları ise tüketim, küreselleşme, dış ticaret açığı vb. gibi ek açıklamaları gerektirmektedir (Rodrik, 2015, s.8). Konuya ilişkin bu açıklamalar daha sonraki başlıklarda ele alınacaktır.

Sanayisizleşmeye ilişkin ilk tanımlamanın yapıldığı dönemde, bir ekonomide sanayisizleşmenin olup olmadığına karar vermek için ilk ölçüt olarak sanayinin toplam istihdamdaki payı ele alınmıştır. Ancak bu ölçüt sanayisizleşmenin tespitinde sağlıklı bir sonuç vermeyeceği fikrini ortaya çıkarmış ve bu konu tartışılır hale gelmiştir. Verimliliğin artmasıyla birlikte sanayi sektörünün istihdamdaki payı azalsa bile GSYİH içinde toplam sanayinin üretiminde azalmanın olmayabileceği ve bu yüzden de böyle bir durumda bulunan ekonomi için sanayisizleşmeden söz etmenin doğru olmayacağı fikri savunulmuştur (Skuflic ve Druzic, 2016, s.992). Bu sebepten dolayı GSYİH içindeki sanayinin katma değeri sanayisizleşmenin ölçütü olarak kullanılmıştır. Fakat bu göstergenin de sağlıklı bir sonuca ulaşmadığı ortaya çıkmıştır. Çünkü fiyatlardaki değişimlerden bu göstergenin etkilendiği anlaşılmıştır. Ekonomik gelişim içinde mamül ürünlerdeki fiyatların düşmesi ve hizmet fiyatlarındaki artışın olması nedeniyle GSYİH içinde imalat sanayinin toplam üretiminde bir aksama olmadan da azalma ihtimali vardır. Dolayısıyla böyle bir ekonomi için de sanayisizleşme olduğunu söylemek çok doğru bir tespit olmayacaktır. Ancak GSYİH içinde imalat sanayinin katma değerini sabit (reel) fiyatlarla ölçmek bu sorunun çözümünde en sağlıklı gösterge olacaktır (Rowthorn ve Ramaswamy 1997). Öyleyse bir ekonomide sanayisizleşme olup olmadığını anlamak için sabit fiyatlarla imalat sanayinin katma değerine bakılarak karar verilebilmektedir. Fakat buna ek olarak toplumsal ve siyasi önemi nedeniyle imalat sanayi istihdam payının sanayisizleşmenin ikinci göstergesi olarak ele alınması da önem arz etmektedir. Dolayısıyla ilk gösterge üretimde, ikinci gösterge ise istihdamda sanayisizleşmenin tespitinde kullanılabilmektedir (Öz, 2018, s.1). Bunun yanı sıra bu iki göstergeler dışında farklı göstergeler de ekleyerek sanayisizleşmeye ilişkin kararlar alınabilmektedir. Örneğin, A. S. Doğruel ve F. Doğruel (2019) “Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme” adlı çalışmasında imalat sanayinin GSYİH içindeki payının dışında, imalat sanayinin katma değeri içinde orta ve yüksek teknolojinin payını da ekleyerek sanayisizleşmeyi analiz etmişlerdir. Burada teknoloji payı kalite göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bunun sebebi ise imalat sanayinin GSYİH içindeki payı azalsa bile üretimin teknoloji seviyesinin yükselmesi imalat

sanayinin güçlendiği yorumunun yapılabilmesini sağlamaktadır. Doğruel (2020) çalışmasında ise imalat sanayinin katma değerinin GSYİH içindeki payının yanı sıra kişi başına düşen imalat katma değerini de kullanarak sanayisizleşmeyi incelemiştir.

Özetle sanayisizleşme, ülkelerin belirli bir kişi başı gelir düzeyine ulaştığında imalat sanayinin istihdam ve sabit fiyatlarla imalat sanayinin GSYİH payındaki azalışları ölçüt alınarak olarak ifade edilmektedir. 1980’lerde İngiltere, ABD ve diğer gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen bu olgunun literatürde ekonomik sonuçlarıyla birlikte sosyal sonuçlarını da içeren geniş bir kullanımı mevcuttur (Meçik ve Afşar, 2015).

Şekil 1. İmalat Sanayi Payı ve Gelir İlişkisi

Kaynak: McKinsey Global Institute, (2012, s. 19)

Sanayisizleşme sürecinde, imalat sanayi katma değerinin GSYİH’deki payı ile gelir arasındaki ilişki ters U eğrisiyle ifade edilmektedir. Buna göre şekil 1’de imalat sanayi önce toplam ekonominin bir payı olarak büyümektedir. Bu büyüme seviyesi sanayileşmiş orta gelirli ülkelerde %30-%40 seviyelerinde zirveye ulaşmakta ve daha sonra gelir düzeyine bağlı olarak ekonomideki hizmet ağırlığının artmasıyla birlikte düşüşe geçmektedir. Dolayısıyla GSYİH’deki imalat sanayi payının seyri ters U şekliyle bir “yaşam döngüsü” içinde devam etmektedir (Rodrik, 2015, s. 7)

Yapısal dönüşüm sürecinin bir aşaması olarak görülen sanayisizleşme olgusu, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere farklı şekillerde tezahür etmiştir. Gelişmiş ülkelere istihdam miktarı imalat sanayiden ziyade, kalkınma sürecinin bir aşaması olan ve uzmanlık içeren hizmetler sektöründe yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, sanayisizleşmenin uzun vadede ekonomik büyümeye olumlu etkileri olabilmektedir (Palma, 2014, s. 10).

Sanayisizleşme olgusu kaygı uyandıran bir gelişme gibi görünse de sonuçları çok net değildir. Sanayisi belli bir olgunluğa erişmiş olan gelişmiş ülkeler, sanayisizleşmeyi teknolojinin getirdiği yüksek verimlilikle birlikte ilk yıllarda pozitif bir süreç olarak yaşarken daha sonraki yıllarda bu olgu bir tehlike arz etmeye başlamıştır. Gelişmekte olan ülkeler ise bu durum düşük teknoloji ve düşük katma değerli imalat üretimle birlikte hizmet ağırlıklı negatif sanayisizleşme (prematüre) olarak kendini göstermiştir. Bu iki farklı süreç tezin sonraki aşamalarında detaylı olarak açıklanacaktır.

2.3.1. Sanayisizleşmeye Neden Olan Unsurlar

Sanayisizleşme eğilimiyle birlikte istihdam oranları imalat sanayide azalırken, hizmet sektöründe giderek artmaktadır. Bunun temel sebepleri ise tüketim, uluslararası ticaret, verimlilik, uzmanlaşma ve dış kaynak kullanımı, Hollanda hastalığı ve OGT olarak sıralanmaktadır.

2.3.1.1. Tüketim

Engel Kanunu'na göre sanayileşme safhasında ülkelerin geliri artarken, tüketicilerin gıdaya ayrılan harcama oranı azalmakta ve imalat sanayi kapsamındaki ürünlerin ise harcamaları artmaktadır. Benzer şekilde Clark (1957), Engel Kanunu'ndan yola çıkarak sanayileşmenin ileriki safhalarında imalat sanayideki harcamaların payının hizmetlere doğru yer değiştirebileceğini ifade etmiştir. Clark'a göre ekonomik kalkınmanın ilk evrelerinde imalat ürünlerine yönelik harcama payının artacağını kişi başına düşen GSYİH'nin belirli bir aşamasından sonra da bu payın azalacağını vurgulamıştır. Rowthorn ve Coutts (2004)' a göre imalat sanayi ürünlerinin harcama payındaki düşüşün sebebi reel talep azalışından ziyade bu ürünlerdeki göreceli fiyat düşüşünden kaynaklanmaktadır. Çünkü ucuz işgücü olan ülkelere ithalat yapılmasıyla birlikte gelişmiş ülkelerde yurt içi verimlilik artmakta ve bunun sonucunda imalat ürünleri ucuzlamaktadır. Dolayısıyla tüketiciler bu mallardan daha fazlasını satın alırken, bu ürünlere ayrılan harcama tutarı azalmaktadır. İmalat ürünlerinin talebinin düşük olmasının bir diğer sebebi ise imalat ürünlerinin hizmetlere kıyasla daha dayanıklı olması ve aynı ürünün tekrar satın alınmasına ihtiyaç duyulmamasıdır. Fakat birçok hizmet daha kısa ömürlü olduğu için (örneğin, bir müşterinin restoranda yemek yemesi gibi) tekrar alınma ihtiyacı oluşturmaktadır (Kollmeyer, 2009, s. 1649).

2.3.1.2. Uluslararası Ticaret

Geleneksel dış ticaret teorisine göre küreselleşme etkisiyle ulusal sınırların açılması, dış ticarete katılan ülkelerin tarım, sanayi, hizmet sektörlerindeki faaliyetlerinin bir dönüşüme uğramasına neden olmaktadır. (Çetinkaya, 2020, s.1378) Bunun yanı sıra dış ticaretin getirdiği rekabet ortamı yerli firmaları daha verimli bir üretime teşvik ederek imalat sanayi istihdamını etkileyebilmektedir. Dış ticaret aynı zamanda uluslararası alanda da sektörlerde yeni istihdamlar yaratmakla beraber verimliliği ve gelir artışını teşvik etmektedir. Örneğin, gelişmiş ekonomiler, ucuz iş gücüne sahip gelişmekte olan ülkelere tekstil ürünleri ithal ederken karşılığında sofistike ekipman ihraç edebilmektedir. Bu sayede gelişmiş ülkelerde tekstil sektöründe çalışan personel sayısı azalırken ekipman alanında istihdam artışı sağlanabilmektedir. Ancak gelişmiş ülkelerde katma değeri düşük giyim sektöründeki istihdam azalışı, yüksek katma değere sahip ekipman sektöründeki istihdam artışından çok daha fazla olması sebebiyle imalat istihdamında net bir kayıp ortaya çıkacak ve sanayisizleşme etkisi artacaktır (Rowthorn ve Coutts, 2004, s.4).

Uluslararası ticaret bazı gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşmesine neden olabilmektedir. Çünkü ticaret, ihracat yapan bu ülkelerin imalat sektörü için talep kaynağı oluşturmaktadır. Özellikle Asya'da Çin gibi ülkelere, nispeten daha düşük birim işgücü maliyetli üreticilerden imalat ürünlerinin ithal edilmesi, orta gelirli ülkelere sanayisizleşmeye yol açmaktadır. Buradaki ticaret ilk başta giyim, tekstil gibi ürün kompozisyonunda gerçekleşse de zamanla teknoloji içeren ürünlerde de yapılmaya başlanmıştır. Bu durum gelişmekte olan ülkeler için sanayileşmenin önünde bir engel olarak görülmekte diğer bir ifadeyle bu ülkelerin “sanayileşme öncesi sanayisizleşme” sine neden olmaktadır (Tregenna, 2015, s. 33).

2.3.1.3. Verimlilik

İşgücü verimliliğindeki artış oranı, imalat sanayideki çıktı artış oranından imalat sanayi istihdam artış oranının çıkarılması sonucu bulunmaktadır. Dolayısıyla imalat sanayi ve hizmetlerdeki çıktının aynı oranda artması durumunda, verimlilik artışı daha hızlı olan sektörde daha az istihdam artış oranı olacaktır. İstatistiklere göre gelişmiş ekonomilerde imalatın reel çıktısı ile hizmetlerin reel çıktısının son otuz yılda hemen hemen aynı oranda arttığı gösterilmektedir. Buna göre verimlilikle birlikte imalat sanayideki artan büyüme oranı imalatın kopan istihdamın hizmetlere geçmesine neden

olduğu için ülkelerin istihdamda sanayisizleşmesi kaçınılmaz olmuştur (Rowthorn ve Coutts, 2004, s. 4). Dolayısıyla verimlilik etkisi gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşmenin başlıca sebebi olarak kabul edilmiştir. Bu noktada teknolojinin verimliliği artırdığı aşîkârdır. Teknoloji faktörü bazı hizmet alanlarının daha hızlı büyümesine neden olurken hizmet sektöründe de yapısal dönüşümleri gerçekleştirecektir. Sonuç itibariyle sanayi ve hizmetlerdeki artan verimlilik düzeyi ekonomiye yüksek katma değer sağlayarak birbirine ilintili sektörler olarak varlığını devam ettirecektir. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerde, verimlilikle beraber görülen sanayisizleşme olgusu olumsuz bir durum olmaktan çıkacaktır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997, s.11).

2.3.1.4. Uzmanlaşma ve Dış Kaynak Kullanımı (Outsourcing)

İmalat firmaları tarafından sağlanan nakliye, yemek servisi, tasarım gibi belirli faaliyetler, kalite ve düşük maliyet avantajından dolayı giderek artan bir şekilde uzman hizmet sağlayıcılar tarafından karşılanmaya başlamıştır. Dış kaynak kullanımı sonucunda imalat sektöründe gerçekleşen bu durum reel anlamda bir daralmanın dışında istihdam yapısının yeniden sınıflandırılmasına neden olmuştur. Örneğin, fabrikada yemek servisinde çalışan bir personel imalat sanayi çalışanı olarak kayıtlarda geçmektedir. Fakat zamanla bu ihtiyaç yemek şirketleri tarafından karşılanmaya başlanmasından dolayı istihdam kayıtları da değişecektir. Bu değişim sonucunda imalat istihdamı azalırken, hizmet istihdamında da artışlar meydana gelecektir (Rowthorn ve Coutts, 2004, s. 3). Sonuç itibariyle dış kaynak kullanımına bağlı olarak gerçekleşen sektörel uzmanlaşma istihdam yapısını etkileyerek sanayisizleşmeye yol açmaktadır. Tregenna (2015) sanayisizleşmenin istihdamda yarattığı bu etkiyi “istatistiksel yanılsama” olarak ifade etmiştir.

2.3.1.5. Hollanda Hastalığı

“Hollanda hastalığı (Dutch disease)” 1960’lı yıllarda Hollanda’da doğal gaz kaynaklarının keşfedilmesiyle olumsuz rekabet ortamını açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Hollanda’da doğalgaz kaynaklarının bulunması sonucunda ülkenin ulusal para biriminin değeri artarken ihracatı, petrol dışında rekabet gücünü kaybettiği için zarara uğramıştır. Bunun sonucunda üretim kaynakları imalat sanayiden hizmetler sektörüne yönelmiş ve sanayide karlılık azalmıştır. Böylece sanayileşme geri planda kalmıştır (Adenauer ve Vagassky, 1998, s.177). Peter Neary ve Max Corden, Hollanda

hastalığı kavramını ülkenin hem tarımsal hem de sanayi alanındaki üretim faaliyetlerini kaybetmesi olarak ifade etmişlerdir (Soysal, 2010). Ancak teorik açıdan bakıldığında Hollanda hastalığı daha çok sanayisizleştirme yönüyle ön planda olduğu anlaşılmaktadır. İmalat ürünlerinin rekabet gücünün zayıflaması döviz kurunun artmasına neden olurken beraberinde yurtiçi üretim azalmakta ve ithalata yönelim artmaktadır. Bu durum imalat sanayinin gerilemesinin dışında dış ticaret açıklarına da beraberinde getirmektedir. Hollanda hastalığının sebep olduğu bu olumsuzluklar, Auty (1993) tarafından “doğal kaynakların laneti” olarak ifade edilmiştir. Genel itibariyle bu kavram emtia zengini pek çok ülkenin karşılaştığı patolojik bir sorun olarak görülmüştür. Palma (2008)’ya göre Hollanda hastalığının yarattığı olumsuz etki sadece doğal kaynakların keşfiyle ortaya çıkmamaktadır. Örneğin petrol, finans, turizm gibi hizmetlerin ihracatı sonucunda da imalat sanayiye benzer şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla Hollanda hastalığının getirdiği bu durum imalat sanayinin çıktı ve istihdam payını olumsuz etkileyerek ülkelerin sanayisizleşmesine yol açmaktadır.

2.3.1.6. Orta Gelir Tuzağı

“Orta gelir tuzağı (middle income trap)” kavramı bir ekonomide kişi başına GSYİH’nın belirli bir gelir seviyesinden ileri gidememesi durumu veya belirli bir gelir aşamasına ulaştıktan sonra sıkışıp kalması halidir (Eğilmez, 2012). OGT kavramı ilk olarak 2007’de Dünya Bankası (DB)’nin “Doğu Asya’nın Rönesansı: Ekonomik Büyüme İçin Fikirler (An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth)” isimli raporunda yer almıştır. Rapora göre, orta gelir grubundaki ülkelerin, ücret bakımından düşük gelirli ülke gruplarıyla (düşük ücretli sanayi ihracatı) rekabet edemediği ve yüksek gelirli ülke gruplarıyla da teknoloji ve inovasyon konusunda yetersiz kalması nedeniyle düşük bir büyüme performansı sergileyerek OGT’ye yakalandıklarından bahsetmektedir. Bu durumun özellikle Doğu Asya ve Latin Amerika’ nın orta gelirli ekonomilerinde olduğu tespit edilmiştir (Gill ve Kharas, 2007, s.12).

Dünya Bankası ülkeleri dört gelir grubuna göre ayırmaktadır. Bunlar; düşük, alt-orta, üst-orta ve yüksek gelirli ülke gruplarıdır. Bu sınıflandırmalar her yıl 1 Temmuz itibariyle önceki yılın cari ABD doları cinsinden kişi başına GSMH olarak hesaplanmaktadır. Dünya Bankası verilerine göre 2021 yılında ülkelerin gelir gruplarına göre sınıflandırması şu şekildedir:

Tablo 1.*Gelir Gruplarına Göre Sınıflandırmalar, (2021)*

Gelir Grupları (USD)	Kişi Başına Yıllık Ortalama Gelir
Düşük Gelirli Ülkeler	1,045 Doların altı
Alt Orta Gelirli Ülkeler	1,046-4,095 Dolar arası
Üst Orta Gelirli Ülkeler	4,096 -12,695 Dolar arası
Yüksek Gelirli Ülkeler	12,695 Dolar ve üzeri

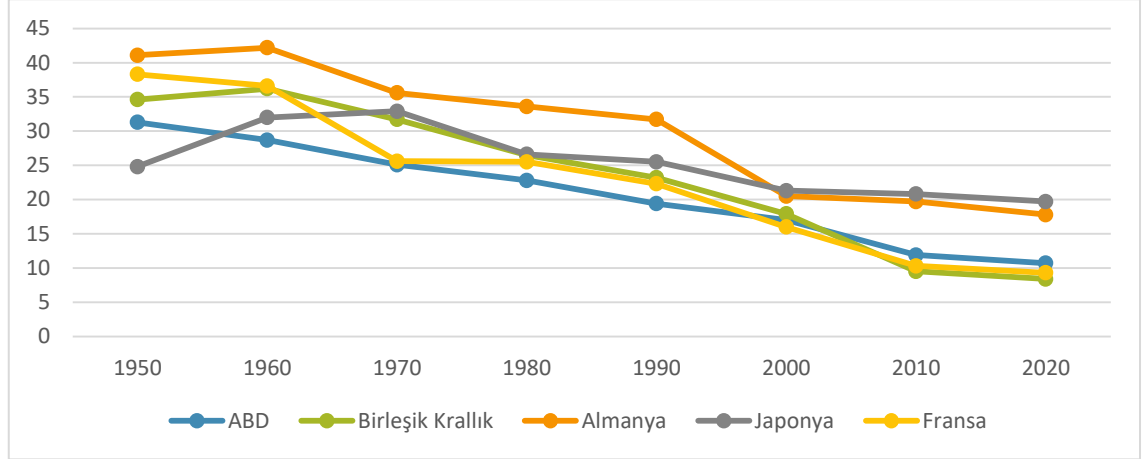
Kaynak:<https://blogs.worldbank.org/opendata/new-country-classifications-income-level-2020-2021>)

OGT'ye yakalanan ülkelerde düşük düzeyde tasarruf ve yatırım, imalat sanayide gelişimin yavaş ve ürün çeşitliliğinin az olması ve emek piyasasındaki zayıf koşullar gibi sorunlarla karşılaşmaktadır (Eğilmez, 2012). Bütün bu sorunlar ülkelerin kişi başına gelirlerini artıramayıp OGT'ye yakalanmalarına neden olmaktadır. Bundan dolayı ülkeler kişi başına gelirlerini artırmak amacıyla ekonomik faaliyetlerini imalat sanayiden hizmetlere doğru yönlendirmektedir. Sonuç itibariyle OGT'de olan ülkeler bu sorundan kurtulmak için sanayisizleşme yolunu tercih etmektedirler.

2.3.2. Gelişmiş Ülkelerde Sanayisizleşme Olgusu

Sanayi devrimiyle başlayan üretimdeki verimlilik artışı, kişi başına geliri artırarak ekonomik büyümenin temel itici gücünü oluşturmuş ve ekonomilerin yapısal dönüşüm sürecini hızlandırmıştır (Clark, 2014). Özellikle sanayi devrimiyle birlikte kitlesel üretim sistemi olarak adlandırılan Fordist Üretim Modeli'ne geçilmesi ülkelerin daha yüksek bir büyüme standardına ulaşmasını sağlamıştır (Harvey, 2010, s.149). Bu dönüşümler sonucunda, gelişmiş ülkeler için imalat sanayi sektörünün ekonomik büyümenin motoru olarak görülmesi, tarım sektöründen gelen işgücü fazlasının çoğunun imalat sektörüne geçmesine neden olmuştur. Bundan dolayı imalat sektörünün üretimdeki ve istihdamdaki payı uzun bir süre artmıştır. Ancak zamanla teknoloji alanındaki gelişmelerle birlikte imalat sanayide sağlanan yüksek verimlilik düzeyi sektördeki üretici miktarının artmasına ve buna bağlı olarak görece kazancın azalmasına neden olmuştur. Bu sebepten ötürü gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayinin GSYİH içindeki payı düşerken hizmetlerin payında da artışlar gerçekleşmiştir (Hamid ve Khan, 2015, s. 111). Yaşanan bu değişimler sonucunda ülkelerin sanayi toplumundan sanayi ötesi topluma (bilgi toplumuna) geçişi hızlanmıştır (Yılmaz, 2009, s. 5). Bunun en bariz

göstergesi ise iş gücünün mesleki kompozisyonunda görülmüştür. Buna göre, sanayi toplumlarındaki fiziki iş gücü ihtiyacının yerini, sanayi ötesi topluma geçişle birlikte beşeri sermaye olarak gelişmiş iş gücü almaya başlamıştır (Johnston ve Nielson, 1966 s. 280).

Şekil 2. Bazı Gelişmiş Ülkelerde İmalat Sanayinin GSYİH'deki Payı (%), 1950-2020

Kaynak: Szirmai, 2012; WB, WDI Database, 2021; UNIDO, 2021.

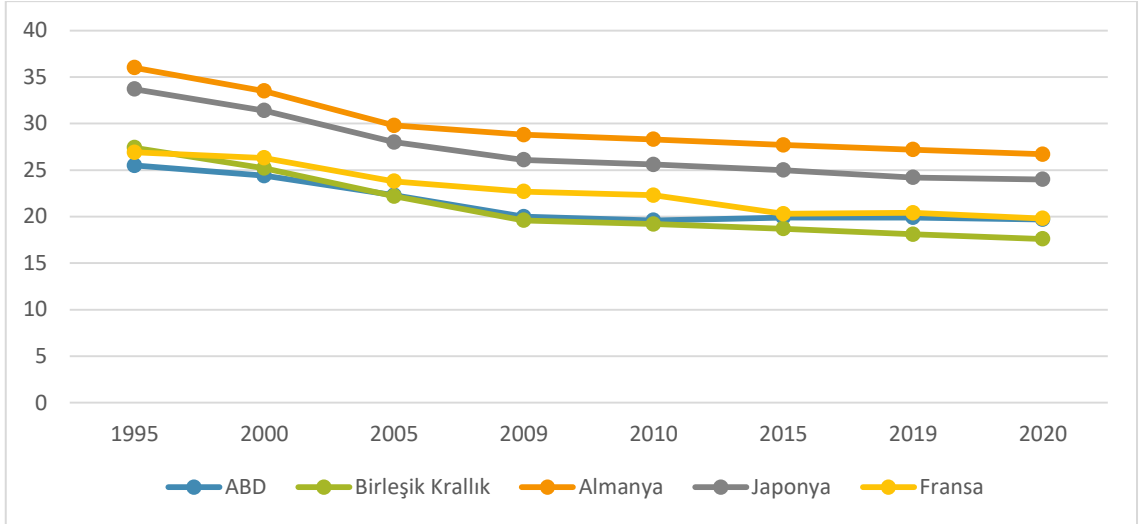
Şekil 2.'ye göre gelişmiş ülkelerde 1950'den 2020'ye kadar olan süreçte nominal fiyatlarla bakıldığında imalat sanayinin gayri safi yurt içi hasıladaki (GSYİH) payı aşağı yönlü bir seyir izlemektedir. Ancak sabit fiyatlarla bakıldığında imalat sanayinin katma değeri genel olarak GSYİH'deki payını korumuştur. Bunun en temel sebebi ise imalat sanayi sektöründeki işgücü verimliliğindeki hızlı artıştan kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde, Nordhaus'un (2005) ABD'deki araştırmasında, imalat fiyatlarındaki rekabetçi düşüşün imalat sektöründeki yüksek verimlilikten kaynaklandığını ve bunun da üretim talebini arttırdığını vurgulamıştır. Değişen sanayileşme olgusuyla birlikte üretimin ve istihdamın tarımsal payında düşüş gerçekleşirken, hizmetler payında artış yaşanmıştır. Bundan dolayı sanayinin istihdam payı ile ulusal gelir arasında ters U eğrisi şeklinde bir ilişki ortaya çıkmıştır (Şekil 2.). Bu eğrinin artan kısmı imalat faaliyetlerin arttığı kalkınma aşamasındaki ekonomileri gösterirken, azalan kısmı ise sanayisi belli bir olgunluğa erişmiş ya da sanayisizleşmiş gelişmiş ekonomileri ifade etmektedir. Ters U eğrisinin bu seyri gelişmiş ülkelerin yaşadığı 'doğal' bir eğilim olarak tanımlanmaktadır (Van Neuss, 2016, s. 5).

Rowthorn ve Ramaswamy (1997) çalışmalarına göre 1970'ten 1995'e kadar geçen süreçte, dünyanın en gelişmiş ekonomilerinde, imalat sektöründeki istihdamın

toplam istihdam içindeki payı ciddi biçimde düşmüştür. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'da belirgin olan bu eğilim, Japonya'da ve en son Doğu Asya'nın Dört Kaplan (Asya Kaplanları) ekonomilerinde (Singapur, Tayvan, Hong Kong ve Güney Kore) gözlenmiştir.

Sanayisizleşme sonucunda ABD'de imalat istihdamının payı 1965'te %28'lik bir zirveye ulaşırken bu oran 1994'te %16'ya düşmüştür. Japonya'da ise, sanayisizleşme eğilimi ABD'den sonra gerçekleşmiş ve imalat istihdamının payında daha az bir düşüşle kendini göstermiştir. Buna göre Japonya'da toplam istihdamın payı %27 iken (ABD'deki zirveden sekiz yıl sonra) 1994'te bu oran %23'e gerilemiştir. Avrupa Birliği'nin 15 ülkesinde ise, imalat istihdamının payında nispeten daha yüksek bir seviye gözlenmiştir. Bu ülkelerde imalat istihdamının payı 1970'de %30'un üzerindeyken, 1994'te % 20'ye düşmüştür. Diğer taraftan, gelişmiş ekonomilerde hizmetler istihdamının payı, 1960'tan bu yana tüm gelişmiş ekonomilerde büyümeyle birlikte ciddi bir şekilde artmıştır. ABD, 1960'ta hizmetlerde istihdam edilen işgücünün yaklaşık %56'sı ve 1994'te yaklaşık %73'ü ile hizmetler istihdamında diğer gelişmiş ekonomilerden daha yüksek bir payla öncülük etmiştir. Tüm gelişmiş ekonomilerde hizmetler sektöründe bu istihdam artışları yaşanırken, imalat sektöründe istihdam düşüşü gözlenmiştir. 1980'lerden itibaren başlayan imalat sanayi alanındaki istihdam kayıplarının telafisi hizmetler sektöründeki artan istihdamla birlikte fazlasıyla karşılanmıştır.

Sanayisizleşme olgusu, Doğu Asya'nın gelişmiş ekonomilerinde de zamanlama ve kapsam bakımından farklılık göstermiştir. Çin ve Hong Kong'da, imalat sektörünün istihdam payı 1970'lerin ortalarında yaklaşık %45'e ulaşmış ve sonraki yıllarda ise sürekli düşmüştür. Sanayisizleşme, hem Kore'de hem de Çin'in Tayvan eyaletinde, 1980'lerin ortalarında, kişi başına gelirlerinin 1970'lerin başında eski sanayi ülkelerinin ulaştığı seviyeleri aşmasıyla başlamıştır. Ancak imalat istihdamında keskin bir düşüş gözlenmemiştir. Örneğin, Singapur'da imalat istihdam oranları 1970'lerin başından beri %25 ile %30 arasında değişen oranlarda seyretmiştir. Bu durumun olası bir nedeni ise Hong Kong ve Singapur'un şehir ekonomileri olduğu ve hiçbir zaman işçi çekecek büyük bir tarım sektörüne sahip olmamasıyla ilgilidir. Kaplan ekonomilerinde gerçekleşen bu durumun en azından şimdiye kadar sanayisizleşmenin, başka ülkelerde belirtilen istihdam üzerindeki olumsuz etkileri olmadan gerçekleştiği açıkça görülmektedir.

Şekil 3. Bazı Gelişmiş Ülkelerde Toplam Sanayi İstihdamının Payı (%), 1995-2020

Kaynak: WB, WDI Database, 2021; TCdata360, WB, 2021

Grafik. 3'e göre gelişmiş ülkelerin toplam sanayi istihdamı küreselleşmenin etkisiyle birlikte 1995'ten itibaren giderek azalmıştır. Örneğin, ABD'nin toplam sanayi istihdamı oranı 1995'te %25 seviyelerindeyken 2020'de bu oran %19 seviyelerine düşmüştür. Genel olarak sanayi istihdamındaki azalış 2008 Küresel Krizinden itibaren duraksamış ve yatay bir konumda seyri devam etmiştir. Benzer bir durumu Grafik 1.'de imalat sanayinin GSYİH payında da görmek mümkündür. Diğer yandan 2019'da Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan koronavirüs hastalığı (COVID-19) tüm dünyayı etkisi altına alırken gelişmiş ülkelerdeki sanayi istihdamını da olumsuz etkilenmiştir. Ancak bu etki düşük düzeylerde seyretmiştir. Örneğin, Almanya'da sanayi istihdam oranı 2019'da %27 seviyelerindeyken 2020'de bu oran %26'ya gerilemiştir.

Genel olarak sanayisizleşme olgusu Rowthorn ve Ramaswamy (1997)'nin çalışmalarında olduğu gibi bir ülkenin imalat sektöründeki gerileme bir bütün olarak ekonomik başarısızlığın belirtisi olarak görülmemektedir. Aksine, sanayisizleşme, başarılı ekonomik kalkınmanın doğal bir sonucudur ve genellikle yükselen yaşam standartlarıyla ilişkilendirilmektedir. Çünkü gelişmiş ülkelerde yaşanan sanayisizleşme olgusu, sanayi deki teknolojik ilerleme ve kaynakların verimli kullanılması sonucunda hizmetler sektöründeki verimlilik artışını da beraberinde getirmektedir. Bu ülkelerde imalat sanayinin katma değer ve istihdam payı azalsa da imalat sanayide üretim bazında bir azalma gerçekleşmemektedir. Ancak sanayisizleşmenin olumlu etkilerinin dışında, bazı olumsuz özellikleri de bu ülke gruplarında etkisini göstermiştir. Örneğin, ABD'de gittikçe genişleyen gelir eşitsizlikleri ve Avrupa Birliği'nde artan işsizlik bunun en bariz

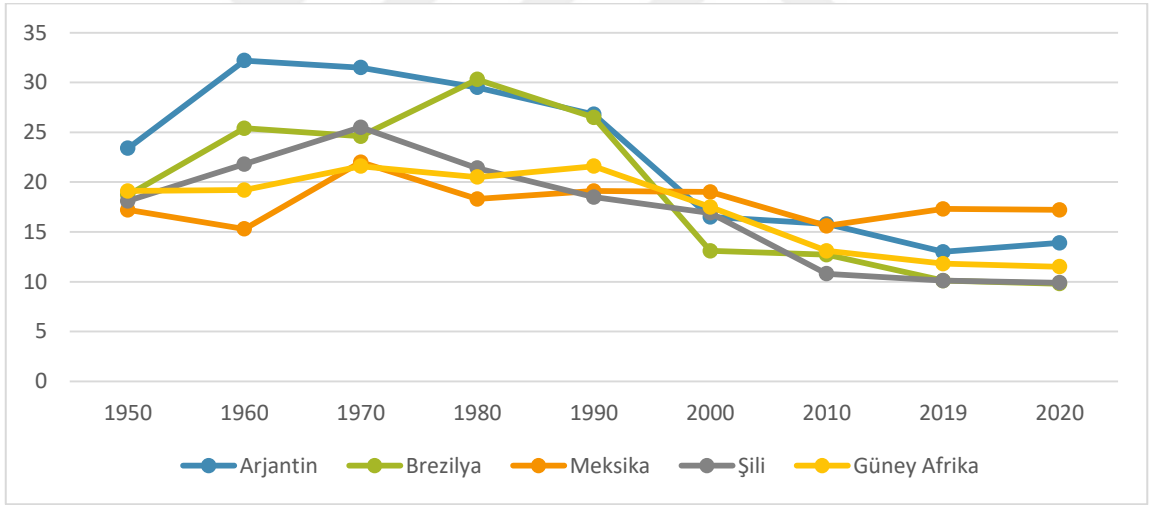
göstergesidir. Bununla birlikte, bu ülkeler bu dönemde gerçekte olduğundan daha hızlı büyümüş, uyum sürecinde yükselen yaşam standartları ve hizmetlerdeki artan istihdama rağmen, sanayisizleşmenin negatif özelliklerinden etkilenmişlerdir.

2.3.3. Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayisizleşme Olgusu: Erken (Prematüre) Sanayisizleşme

Sanayisizleşme kavramı genel olarak gelişmiş ekonomilerin deneyimlerine atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Ancak sanayisizleşme gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ) de görülmüş ve farklı bir biçimde tezahür etmiştir. Rodrik (2016) bu alandaki çalışmasında, düşük ve orta gelirli ülkelerde son otuz yılda sanayisizleşmenin farklı bir modelinin olduğunu ve bu ülkelerin daha az fark edilen bir yapısal eğilim içinde hareket ettiğine dikkat çekmiştir. Bu eğilim Rodrik tarafından ‘erken sanayisizleşme’ ya da ‘prematüre sanayisizleşme’ olarak adlandırılmıştır. Erken sanayisizleşme kavramı ilk olarak Dasgupta ve Singh (2006)’ın çalışmalarında yer almış ve birçok gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayi payının küçüldüğü gelir düzeyinden daha düşük bir gelir düzeyinde imalat sanayi payının küçülmeye başladığı durumu ifade etmek için kullanılmıştır (UNİDO, 2019, s.5). Başka bir ifadeyle bu ülkeler gelişmiş ülkelerden farklı olarak imalat sanayileri belli bir olgunluğa ulaşmadan sanayisizleşme sürecine dahil olduğu için yaşanan bu durum literatürde erken (prematüre) sanayisizleşme olarak yer almıştır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1999; Tregenna, 2009; Szirmai, 2012).

Erken sanayisizleşmeye gidilen süreçte istisna olan bazı Asya ülkeleri dışında, gelişmekte olan ülkelerin büyük bir kısmında, özellikle liberalleşme dönemi olan 1980’lerden 2008 Küresel Krizi’ne kadar geline süreçte hem imalat sanayinin istihdam payında hem de reel katma değer payında ciddi manada düşüşler yaşanırken hizmetlerin payında sürekli bir artış gerçekleşmiştir. Bu ülkeler çoğunlukla, 1950’ler ve 1960’lar boyunca koruyucu duvarların arkasında ithal ikameci politikaları uygulayarak mütevazı imalat sanayileri kurmuşlar ve 1970’li yıllara kadar sanayileşme stratejisi geliştirmekte olan ülkeler için önemli bir politika olmuştur. Ancak bu ülkeler 1973 petrol krizinin getirdiği küresel ticari daralmayla birlikte borç krizine sürüklenmiş ve bundan dolayı 1980’li yıllardan itibaren Washington Uzlaşması doğrultusunda ithal ikameci sanayileşme anlayışının yerine serbest ticaret politikasını bir kalkınma stratejisi olarak uygulama kararı almışlardır (Doğruel ve Doğruel, 2018, s. 28). Bu dönemde

sanayileşme stratejisi geri plana atılarak hizmet odaklı bir ekonomi yapısına geçiş yapılmıştır. Bu nedenle pek çok Latin Amerika ve Sahra Altı Afrika'nın orta gelirli ekonomilerinin endüstrileri 1980'lerden itibaren küçülmeye başlamış ve bunun sonucunda bu ülkeler, 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca erken sanayisizleşmeyle karşı karşıya kalmıştır (Rodrik, 2015, s.2). Erken sanayisizleşme sonucunda gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektöründeki uzun dönemli büyüme hızı imalat sanayi hızından daha yüksek bir artışla kendini gösterirken beraberinde istihdamsız bir büyüme gerçekleşmiştir (Dasgupta ve Singh, 2006, s.2). Ayrıca bu ülkeler 1980'li yıllara kadar uyguladıkları ithal ikameci politikalardan elde ettikleri uzun dönemli büyüme seviyelerine sanayisizleşme sürecinde ulaşamamışlardır. Bunun en önemli sebebi ise sanayisizleşme sonucunda, bu ülkelerin, ekonomik kaynaklarının büyük bir bölümünü üretken yatırımlardan uzak, uluslararası ticaretin kapsamında olmayan hizmetler sektörüne aktarmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden pek çok gelişmekte olan ülke gelişmiş ülkelerin aksine sanayisizleşmeyi negatif bir süreç olarak yaşamıştır.

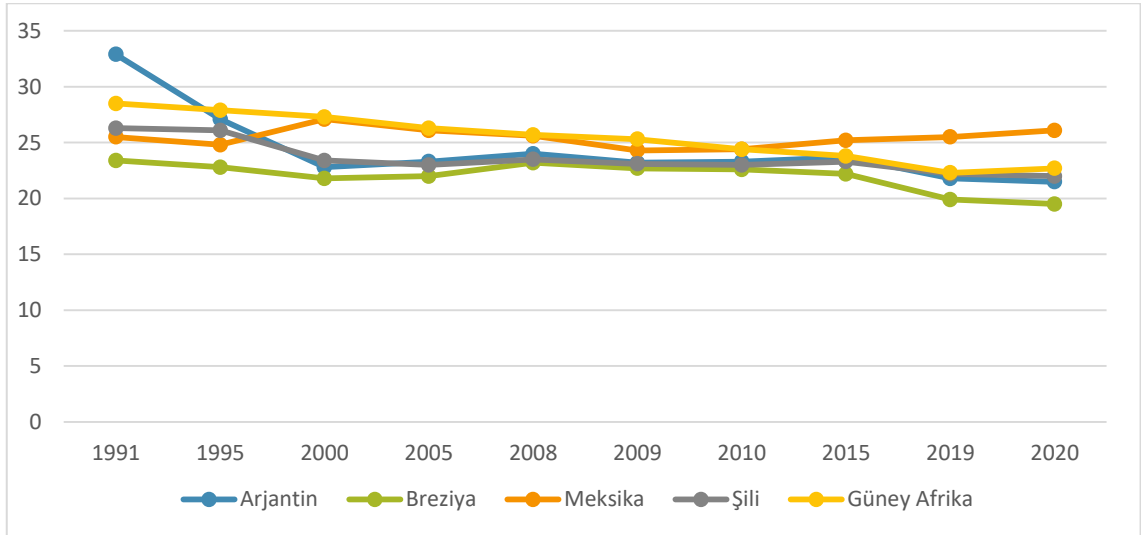

Şekil 4. Bazı Gelişmekte Olan Ülkelerde İmalat Sanayinin GSYİH'deki Payı (%), (1950-2020)

Kaynak: Szirmai, 2012; WB, WDI Database, 2021; UNIDO, 2021.

Şekil 4.'te sanayisizleşmenin etkilerini Güney Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde görmek mümkündür. Buna göre, 1950'li yıllardan itibaren Şili, Arjantin ve Brezilya'da; 1960'tan itibaren de Meksika ve Güney Afrika'da imalat sanayinin GSYİH'deki payı (katma değer) giderek kadar artan bir yapı sergilemektedir. Örneğin, bu ülkelerden Arjantin'in imalat sanayi katma değer payı 1960'da %32'lik bir paya

sahipken bu oran 1960'tan sonra özellikle 1980'lerden itibaren bariz bir azalma eğilimine girerek 2020'ye gelinceye kadar %11'lere gerilemiştir. Brezilya'nın imalat sanayi katma değer payı ise 1980'lerde %31,07 ile zirve noktaya ulaşırken 2020'de bu oran % 9,8'e düşmüştür. Benzer bir eğilim Şili'de de fark edilmektedir. Buna göre Şili'nin imalat sanayi katma değer payı 1980'den önce %28'lik bir oranla zirve yaparken bu oran 1980'den sonra gittikçe azalmış ve 2020'de %9,9 olmuştur. Görüldüğü üzere Güney Afrika ve Latin Amerika ülkelerin imalat sanayi payları 1950'den itibaren artma eğilimindeyken 1980'den sonra azalan bir eğilim sergileyerek ters U eğrisi şeklini almaktadır. Ancak buradaki en önemli fark, Rodrik (2016)'in "Premature Deindustrialization" çalışmasında vurguladığı gibi bu ülkelerin sanayisizleşme süreçlerinin gelişmiş ülkelere göre daha düşük gelir seviyelerinde gerçekleşmiş olmasıdır. Örneğin, Kirsch (2018) çalışmasında, sanayisizleşmeyle birlikte gelişmiş ülkelerde kişi başına gelirin ortalama 18.000 sabit PPP (Purchasing Power Parity) dolarla zirve noktaya ulaşırken erken sanayisizleşen ülkelerde bu zirvenin ortalama 11.000-14.000 dolar civarında kaldığını ifade etmiştir. Kirsch ayrıca sanayisizleşmenin gelişmiş ülkelerde %30 oranında istihdam yarattığını ancak erken sanayisizleşmenin görüldüğü gelişmekte olan ülkelerde bu oranın %15 civarına kadar gerilediğine de dikkat çekmiştir.

Şekil 5. Bazı Gelişmekte Olan Ülkelerde Toplam Sanayi İstihdamının Payı (%)

Kaynak: WB, WDI Database, 2021; TCdata360, WB, 2021

Şekil 5'te Güney Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin toplam sanayi istihdamı sanayisizleşmenin etkisiyle 1990'lardan itibaren hızla düşüşe geçmiştir. Örneğin,

Arjantin'in toplam sanayi istihdamı 1991'de %32 iken bu oran 2000'de %22 seviyesine gerilemiştir. Meksika'da ise bu oran dalgalı bir seyir izleyerek ortalama %26 seviyelerindedir. Bu ülkelerde sanayi istihdamı düşerken niteliği düşük hizmet istihdamı artmıştır.

Dasgupta ve Singh (2006)'e göre erken sanayisizleşme olgusu, gelişmiş ülkelerde gerçekleşen yapısal dönüşümün geleneksel biçimine aykırıdır. Klasik sanayileşme yapısına uyulmaması durumunda bir ülkenin endüstriyel gelişiminin çok fazla ilerlemeyeceği düşüncesi oluşabilir. Bunun sebepleri ise, sanayisizleşme sonucu oluşan farklı ekonomik, kurumsal ve sektörel yapıların tüketici talebindeki ya da üretim tekniğindeki değişiklikleri ya da sanayileşmeyle birlikte gelişen düzenlemeleri karşılayamamasıdır. Ayrıca erken sanayisizleşen ülkelerde hizmet sektörünün büyümenin motoru olarak görülmesi fikrinin güçlü bir imalat sanayi yapısı oluşturulmadan gerçekleşme ihtimali de düşüktür. Çünkü sanayi sektörü hizmet sektörüyle birlikte hareket eden ve gerekli dönüşüm, tamamlayıcılığı sağlayarak ekonomik büyümeye katkı sağlayan ayrılmaz sektörlerdir. Bu açıdan bakıldığında erken sanayisizleşen ülkelerde güçlü bir sanayi oluşturulmadan hizmet ağırlıklı ekonomik faaliyetlerin artması bu ülkelerin gelişmiş ülkelere göre daha düşük bir milli gelir seviyelerinde sanayizleşmesine neden olmuştur.

2.3.4. Sanayizleşmeye İlişkin Literatür Taraması

1970'lerde gelişmiş ülkelerde başlayan sanayisizleşme eğilimi özellikle 1980'lerden itibaren gelişmekte olan ülkelerde de görülmeye başlamış ancak bu ülke gruplarındaki etkileri farklı şekilde sonuçlanmıştır. Literatürdeki çalışmalarda sanayisizleşme olgusu, gelişmiş ülkelerde pozitif bir gelişme olarak tanımlanırken, gelişmekte olan ülkelerde negatif veya erken (prematüre) sanayisizleşme olarak ifade edilmiştir.

Rowthorn ve Ramaswamy (1999), 18 sanayileşmiş ülke için 1963-1994 yıllarını kapsayan araştırmasında, regresyon analizine başvurarak imalat sanayi istihdam payının maksimum noktasındaki kişi başına milli gelir düzeyini hesaplamışlardır. Buna göre gelişmiş ülkelerdeki dönüm noktasının 9.000 dolar civarında olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda yazarlar sanayisizleşmenin imalat istihdamının düşürdüğünü ancak imalat sanayideki verimlilik düzeyinin hizmetlere kıyasla ekonomiye daha büyük bir katma değer sağladığını vurgulamışlardır. Yazarlar ayrıca kuzey-güney ticaretinin,

sanayileşmiş ülkelerde imalat istihdamının azalmasında önemli bir faktör olmadığını ekleyerek sanayisizleşme olgusunu başarılı ekonomik kalkınmanın sonucu olarak tanımlamışlardır.

Rowthorn ve Coutts (2004), 23 gelişmiş ülke için 1962-2002 döneminde regresyon analizini uygulayarak sanayisizleşme olgusunu araştırmışlardır. Analizde imalat sanayi istihdamı, kişi başına gelir ve diğer değişkenler kullanılmıştır. Çalışma sonucunda kişi başına düşen gelir ile imalat sanayi istihdamı arasında ters orantılı, güçlü bir ilişkinin olduğunu tespit edilmiştir. Buna göre imalatın istihdam payı, ekonomik kalkınmanın erken aşamalarında yükselirken kişi başına gelirin yüksek seviyelerinde gerilemektedir. Buradaki tahmini dönüm noktası ise, pek çok OECD ülkesinin 1970'e kadar ulaştığı kişi başına 9,500 Dolar (1995 PPP) seviyeleridir. Ayrıca gelişmiş Doğu Asya ekonomilerinin bir kısmında bu dönüm noktasının daha yüksek olduğu ve imalat istihdam payının 1990-2010 yılları boyunca azaldığı gözlemlenmiştir.

Dasgupta ve Singh (2006), 48 gelişmekte olan ülke (GOÜ) için 1990-2000 döneminde yaptıkları çalışmada, regresyon analizine başvurarak, Kaldoryen çerçevesinde imalat sanayi ve hizmet sektörlerinin bu ülkelerdeki etkisini incelemişlerdir. Değişken olarak hizmet sektörü payı, imalat sanayi istihdam payı ve kişi başı GSYİH kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, imalat sanayinin ekonomik kalkınmada kritik bir sektör olduğunu ancak hizmet sektörünün ve özellikle bilgi ve iletişim teknolojileriyle (BİT) bağlantılı hizmetlerin gelişmekte olan ülkelerde olumlu katkılar sunduğunu tespit etmişlerdir. Yazarlar ayrıca kişi başına geliri düşük olan bu ülkelerin çıktı ve istihdam açısından sanayisizleşmelerini endişe verici bularak bu süreçte hizmet sektörünün, imalat sanayiye ek bir büyüme motoru olarak görülmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Şıklar ve Tonus (2007), Türkiye ekonomisi için 1989-2005 yıllarını kapsayan dönemde vektör hata düzeltme modeliyle birlikte sanayisizleşmenin etkilerini incelemişlerdir. Analizde imalat sanayi çıktı payı, imalatçı çalışanların reel kazanç endeksi, imalatçı üretim verimliliği, yatırım ve istihdam değişkenleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye ekonomisinde 1990'lı yılların sonlarında gözlenen sanayisizleşme olgusunun ulusal para birimini aşırı değerlenmesine yol açarak Türkiye ekonomisinin uluslararası ticarete rekabet gücünü zayıflattığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca sanayisizleşmeyle birlikte imalat sanayinin çıktı ve istihdamdaki payının azaldığı, hizmetler sektöründe ise büyük miktarda işgücü fazlasının olduğu gözlemlenmiştir. 1980'lerin sonunda uluslararası ekonomik ilişkilerini serbestleştiren

Türkiye ekonomisi, Türk lirasının aşırı değerlenmesinden sık sık zarar görmüş ve hem finansal hem de ödemeler dengesi krizleri ile karşı karşıya kalmıştır.

Duarte ve Restuccia (2009), 29 ülke için 1956 ile 2004 yıllarını kapsayan dönemde panel veri analiz yöntemini kullanarak yapısal dönüşüm sürecinde emeğin sektörler arasında yeniden dağılımını ve ülkeler arasındaki emek verimliliğinin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki büyüme etkisini araştırmışlardır. Buna göre ülkeler arasındaki işgücü verimliliğinin sektörel büyüme oranlarında büyük ve sistematik farklılıklar vardır. Özellikle, pek çok ülkede, hizmetlere kıyasla tarım ve imalatteki emek verimliliğinde daha yüksek bir büyüme oranı olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca ülkeler arasındaki sektörel işgücü verimliliği artışında büyük farklılıklar olmasına rağmen, çoğu ülkenin hizmetlerde tarım ve imalata kıyasla daha düşük bir verimlilik artışına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tragenna (2015), 103 ülke için 1970-2010 yıllarını kapsayan araştırmasında Rowthron (1994) tipi regresyon yöntemini kullanarak erken sanayisizleşme olgusu incelemiştir. Analizin bağımlı değişkeni imalat sanayi istihdamı; açıklayıcı değişkenleri ise kişi başına düşen milli gelir ile kişi başına düşen milli gelirin karesidir. Hesaplamalar sonucunda sanayileşmiş ülkelere imalat sanayi istihdamının tepe noktasındaki kişi başına düşen GSYİH'sı 16,852 dolar olarak belirlenmiştir. Çalışmanın sonucuna göre pek çok gelişmekte olan ülkenin gelişmiş ülkelere kıyasla daha düşük gelir seviyelerinde sanayisizleşmeye başladığı gözlemlenmiştir. Özellikle Sahra Altı Afrika ülkelerinin pek çoğunda erken (prematüre) sanayisizleşme tespit edilmiş ve bu durum yazar tarafından “sanayileşme öncesi sanayisizleşme” olarak ifade edilmiştir.

Meçik ve Afşar (2015) 1980-2012 yıllarını kapsayan çalışmada 34 OECD ülkeleri için sanayisizleşmeye neden olan unsurları dinamik panel veri aracılığıyla analiz etmişlerdir. Analizde bağımlı değişken olarak imalat sanayi istihdamı; bağımsız değişken olarak ise kişi başı GSYİH büyüme oranı, uzun dönem işsizlik oranı, DYY'nin GSYİH'e oranı ve genel ticaret dengesi oranı kullanılmıştır. Analiz sonucuna göre sanayi istihdamı ile kişi başına gelir, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ve sabit sermaye arasında pozitif korelasyonlu bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir.

Rodrik (2016), 43 ülke kapsamında 1950-2013 dönemi için incelediği çalışmada regresyon analiz yöntemini kullanarak erken sanayisizleşme olgusunu araştırmıştır. Analizde bağımlı değişken olarak imalat sanayi istihdam payı, sabit fiyatlarla imalat GSYİH payı ve cari fiyatlarla imalat GSYİH payı kullanılmıştır. Çalışma sonucunda kişi başına gelir ile imalat sanayi arasında ters U eğrisi şeklinde bir ilişkinin olduğu

tespit edilmiştir. Buna göre bir ülkenin kişi başına düşen gelir miktarı arttıkça, toplam istihdam içindeki imalat payı önce bir dönüm noktasına kadar yükselmekte, sonra azalmaktadır. İlgili çalışmada, gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmeyi 14.000 dolar gibi bir zirve gelir seviyesinde yaşadığı, gelişmekte olan ülkelerin ise 700 dolar gibi daha düşük bir seviyede sanayisizleşmeye başladığı ve durumun Hindistan'ın yanı sıra pek çok Sahra Altı Afrika ülkelerinde yaşandığı gözlemlenmiştir. Rodrik, imalat istihdamındaki azalmanın yanı sıra sanayi katma değerindeki azalışların, gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşme süreçlerinde ayırt edici bir unsur olduğunu tespit etmiş ve bunu çalışmasına eklemiştir. Burada dikkat çeken husus ise gelişmiş ülkelerde imalat sanayi katma değerinde sabit fiyatlarla bakıldığında azalmanın olmamasıdır.

Skuflic ve Druzik (2016) Avrupa Birliği (AB)- 27 ülke için 1995-2012 dönemine ait çalışmada panel veri yöntemini kullanarak sanayisizleşme nedenlerini araştırmışlardır, Buna göre sanayisizleşmeye sebep olan faktörlerin kişi başına düşen GSYİH artışı, verimlilik ve ticaret hacmindeki artışlar olduğu tespit edilmiştir. Yazarlar ayrıca AB ülkelerinde sanayisizleşme sonucunda gerçekleşen hizmet sektöründeki pay artışının doğal bir durum olduğunu ifade etmişlerdir.

Meçik ve Aytun (2018) Türkiye ekonomisi için 2003-2013 yıllarını kapsayan dönemde Rodrik (2016) modelini kullanarak sanayisizleşme sürecinin bölgeler düzeyindeki etkisini analiz etmişlerdir. Modelde bağımlı değişken olarak imalat sanayi payı kullanılmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye'nin orta bölgelerinde faaliyete geçmiş olan yeni sanayi merkezlerinin çıktı ve istihdam açısından önemli roller üstlendiği ve ayrıca orta teknolojiye sahip endüstrilerde dikkat çeken bir istihdam artışının olduğu gözlemlenmiştir. Batı bölgelerinde düşük ve orta teknolojiye sahip endüstrilerde çıktı miktarında artış gerçekleşirken, istihdam miktarındaki artışın sadece orta teknoloji endüstrilerde olduğu saptanmıştır. Doğu bölgelerde ise imalat sanayinin istihdamında bir gelişme yaşanmazken, çıktı miktarında artışların gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Yanıkaya, Altun ve Tat (2019), Türkiye ekonomisi için 1995-2009 ve 2005-2014 yıllarını kapsayan dönemde erken sanayisizleşme olgusunu araştırmışlardır. Analizde imalat sanayi ve hizmet sektörleri için en küçük kareler kukla değişkenler (LSDV) tahmin tekniği kullanılmıştır. Çalışma sonucuna göre Türkiye ekonomisinde imalat sanayi istihdam payı azalırken, imalat sanayi katma değer payının arttığı gözlemlenmiş ve buna istinaden tam olarak sanayisizleşme yaşanmadığı tespit edilmiştir. Yazarlar ayrıca doğrudan yabancı yatırım (DYY) akışlarının, imalat sanayi

istihdamı ve katma değer payları üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

2.3.5. Sanayisizleşmenin Getirdiği Sorunlar

Literatürde yapısal dönüşümün bir parçası olarak kabul gören sanayisizleşme kavramı ilk olarak gelişmiş ülkelerde teknoloji ve verimliliğe bağlı olarak sanayilerin olgunlaşması sonucu ortaya çıkmış ve daha sonra pek çok GOÜ’lerde de görülmeye başlanmıştır. Bu bakımdan sanayisizleşmenin olumlu ve olumsuz etkileri ülkeden ülkeye değişkenlik göstermiştir. Sanayisizleşmede amaç kaynakların daha verimli olan finans ve bilişim benzeri hizmetlere kaydırılarak üretkenlik artışının sağlanması ve büyümenin artırılmasıdır. Bu sayede ülkeler sanayisizleşmenin olumsuz etkilerinden sıyrılacaktır. Diğer durumda kaynakların katma değeri düşük hizmetlere kaydırılması ülkelerin verimliliklerini olumsuz etkileyecek ve büyümelerini azaltacaktır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997, s. 9). Bu tür sorunları geliştirmekte olan ülkelerde görmek mümkündür. Örneğin, Latin Amerika’da sanayisizleşme sonucunda imalatın GSYİH içindeki payı azalırken, iş gücü düşük verimliliğe sahip hizmet faaliyetlerine katılarak toplam verimlilik düzeyini düşürmüştür. McMillan ve Rodrik (2011) Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki GOÜ’lerde iş gücünün, ters yönde, daha çok verimliliği düşük hizmetlerde yoğunlaştığını, verimliliği yüksek olan imalat sanayi ve hizmet sektörü faaliyetlerinden ise uzaklaştığını tespit etmişlerdir. Dolayısıyla Afrika ve Latin Amerika’daki GOÜ’de 1950-1975 döneminde sanayileşmeyle gelen pozitif büyüme trendi yerini yapısal dönüşümle birlikte negatif büyümeye bırakmıştır (Rodrik, 2016, s. 29).

Sanayisizleşme olgusu, işgücünün yeniden tahsis edilmesiyle ücret ve mekan farklılığına bağlı olarak refah seviyesini etkilemiştir. GOÜ’lerdeki istihdam olanaklarında sosyal güvenlik hizmetinin az olması kayıt dışı istihdamı artırmıştır (Tregenna, 2016, s. 110). Örneğin, Rodrik (2016) çalışmasında, Latin Amerika ve Afrika ülkelerinde istihdamın özellikle düşük verimli kayıt dışı hizmet sektörlerinde yoğunlaştığını tespit etmiştir. Kayıt dışı hizmet istihdamının varlığı mekânsal değişim yaratarak Afrika ülkelerindeki işgücünün kentlere göç etmesine neden olmuştur. Hizmet sektörünün GOÜ’lerdeki artan iş gücünü, imalat sanayi kadar istihdam edememesi ve özellikle imalattan kopan işgücünün düşük vasıfta olması işsizliği beraberinde

getirmiştir. Bunun yanı sıra yüksek beceriye sahip donanımlı işgücü grubunda ise istihdam oranları artmıştır.

GOÜ'lerde istihdam açısından meydana gelen sanayisizleşme, ülkelerin ekonomik kriz ve şoklara karşı da daha açık hale gelmelerine neden olmaktadır. Zira güçlü sanayilere sahip ülkeler krizler karşısında daha az kırılgan olabilmektedirler. Bu konu kapsamında Doğruel (2017) çalışmasında Türkiye için imalat sanayinin alt sektörlerinin 2001 ve 2008 kriz dönemlerindeki potansiyel gücünü incelemiştir. Buna göre imalat sanayi istihdam payı ve istihdam artış hızı fazla olan sektörlerin krizler karşısında daha güçlü bir performans gösterdiklerini tespit etmiştir. Sonuç itibarıyla ülkelerin ekonomileri, imalat sanayi istihdam payı ve artış hızına göre krizler karşısında daha az kırılgan hale gelmektedir.

Sanayisizleşme olgusu siyasi olarak sosyal ve kurumsal alanlarda da sorunlara yol açabilmektedir. Bu sorunlar öncelikle katılımcı demokrasinin kurulumlarında görülmeye başlamıştır. Katılımcı demokrasinin kurumları sanayileşmiş ileri toplumlarda endüstriyel ilişkiler sonucunda, toplu sözleşmelere bağlı meslek odaları, sivil toplum örgütleri, sendikalar, üretici birlikleri gibi kitlesel kurumlar olarak ortaya çıkmıştır (Yeldan ve Yıldırım, 2015, s. 72). Tarihsel olarak bakıldığında, sanayileşme kültürü, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da modern devletlerin ve demokratik siyasetin yaratılmasında temel bir rol oynamıştır. Bu bağlamda sanayileşme, sınıf temelli dayanışma kültürünü geliştirirken, işçilerin istek ve arzularının yerine getirilmesi amacıyla sendika ve diğer kurumların yanı sıra siyasi partilerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylelikle işçi sınıfı yöneten sınıfla anlaşma olanağı bulmuş ve sosyal demokrasinin yolu açılmıştır (Rodrik, 2016, s. 29) Ancak erken sanayisizleşme göz önüne alındığında, GOÜ'lerin, refah devleti ve demokrasi uygulamalarını faaliyete geçirmesi zorlaşmıştır (Rodrik, 2013, s. 2). Çünkü sanayisizleşme olgusuyla istihdamın sanayiden hizmetlere doğru yer değiştirmesi, sanayileşmeyle gelen katılımcı sivil demokratik kurum ve örgütlerin gelişimlerini aksatmıştır. Literatürde “demokrasi açığı” olarak anılan bu durum sanayisi olgunlaşmamış GOÜ'lerde oldukça sık görülmüştür (Yeldan ve Yıldırım, 2015, s. 73).

Diğer yandan sanayisizleşmenin sendika kurumlarıyla birlikte ücretler üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Sendikalar işçi örgütlenmesinin bir biçimi olarak imalat sanayide doğmuş ve gelişmiştir (Yeldan ve Yıldırım, 2015, s.72). Bu açıdan bakıldığında sanayisizleşme işçilerin sendikal haklarıyla beraber ücretler konusundaki pazarlık anlayışlarını da aksatmış ve bu durum işçilerin sosyo-ekonomik olarak

olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra imalat sanayideki işçi ücretlerinin hizmetlere göre daha yüksek oranda olması ücretlerin sanayisizleşmeyle azalacağını ortaya çıkarmıştır. Sonuçta gelir dağılımı adaletsizliği yaşanırken toplumun refah kaybı da artmıştır.

Sanayisizleşme aynı zamanda genç işgücünün sanayiden hizmetlere kayarak istihdama katılmalarını sağlarken yaşlı işgücünün işsiz kalmalarına, erken emekli olmalarına ya da farklı hizmet kollarındaki işlere yönelmelerine sebep olmaktadır. Bu grup işçilerde, hizmet sektörü için talep edilen beceri ve donanım bilgisinin eksikliği işçilerin uyum sürecinde zorlanmalarına ya da işsiz kalmalarına neden olmaktadır. Bu süreçte işsiz kalan işçiler sağlık sigortası, erken emeklilik gibi haklardan faydalanarak işsizliğin getirdiği olumsuzluklardan korunmakta fakat bu da sağlık bütçesine ek bir mali külfet getirmektedir. (Iversen ve R. Cusack, 2000, s. 314)

BÖLÜM III

TÜRKİYE’NİN İMALAT SANAYİ GELİŞİM SÜRECİ

Bu bölümde, Türkiye’de imalat sanayinin tarihsel gelişim süreci ele alınacaktır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren sanayileşme önemli bir hedef olarak görülmüştür. Bu amaç doğrultusunda 1923’ten 1950’li yıllara kadar devlet öncülüğünde sanayileşme politikaları izlenmiş ve ciddi anlamda sanayileşme atılımı sağlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra da sanayileşme çabaları devam ederken, 1960’lı yıllarda planlı kalkınma dönemine geçilmiş ve sanayileşme yeni bir boyut kazanmıştır. Ancak 1970’li yıllarda döviz sıkıntısının artması, istikrarsız ekonomik yapı nedeniyle sanayileşme faaliyetleri duraksamıştır. 1980 yılından itibaren Türkiye, IMF ve Dünya Bankası (DB) öncülüğünde serbest piyasa ekonomisine geçişi öngören neoliberal politikaları uygulamaya başlamıştır. Türkiye, bu politikalar sonucunda yüksek enflasyonlara maruz kalırken, 1989 yılından itibaren finansal serbestleşmeye geçilmesi 2000’lerde ekonomik krizlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda büyüme, yatırım, istihdam, gelir dağılımı gibi hedeflerin gerçekleştirilmesi aksarken, sanayileşmeden de gittikçe uzaklaşmıştır. Ekonomide sektörel yapısal dönüşümün yaşanması sonucunda kaynaklar imalat sanayiden hizmetlere doğru yer değiştirmiş ve böylece Türkiye ekonomisi sanayisizleşme sürecine girmiştir.

3.1. 1923-1950: Devletçilik Yoluyla İç Dönük Sanayileşme

Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomik görünümü, I. Dünya Savaşı’nın getirdiği olumsuz etki ve Osmanlı Devleti’nden kalan ekonomik sıkıntılar nedeniyle kötü bir durumdaydı. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte ekonomik reformlar uygulanmaya başlanmış ancak 1929 ekonomik krizi nedeniyle sanayi alanında yapılan çalışmalar aksadığından istenilen düzeye gelinebilmiştir (Şanlı, 1997, s. 58). Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı’dan devraldığı sanayinin durumu, özel sektörün sermaye eksikliği ve yeterli donanımda girişimcinin olmaması nedeniyle ciddi bir gelişme gösterememiş ve sanayileşme sağlanamamıştır. Sanayiye aktarılan sermaye yetersiz kalmış ve sanayinin büyüme oranı gerilemiştir. Bu durum, 1927’de yapılan “Nüfus, Tarım ve Sanayi Sayımı” verilende daha açık bir şekilde görülmüştür. Buna göre sınaî işletmelerin dağılımı % 43’ü gıda ve tütün, % 23’ü dokuma alanında, % 22’si maden-

makine yan dallarında ve % 10 ise ağaç sanayisinde yer almış ve üretilen katma değer 201 milyon TL olarak hesaplanmıştır (Şahin, 2006, s. 43). Özel sektör öncülüğünde sanayileşme (1923-1929) politikasının başarısız olması, 1929 krizinin getirdiği olumsuzluklar, işsizlik artışı ve üretimin azalması gibi sorunların artması nedeniyle Türkiye sanayileşmeyi hızlandırmak, ülkeyi refaha kavuşturmak adına 1932 yılında devletçilik politikasını uygulamaya başlamıştır. Dönemin koşulları gereği devletçi politikalar uygulanırken, sanayileşmekten asla ödün verilmemiştir (Şahin, 2006, s. 58). Uygulanan politikalar daha çok sanayi alanında gerçekleşmiştir (Altıparmak, 2002, s. 41). Bu kapsamda I.BYSP (Beş Yıllık Sanayileşme Planı) uygulamaya konulmuş ve ara malı üretecek tesislerin yüksek teknolojiye sahip olmasına dikkat edilerek yurt içindeki hammadde varlığına göre sanayi tesisleri kurulmuştur. Bu uygulamalarla döviz tasarrufunun sağlanması ve ara malı ithalatına olan bağımlılığın azaltılması hedeflenmiştir (Şahin, 2006, s.61). Türkiye’de 1930’larda yıllık imalat sanayi çıktısındaki artış hızı ortalama % 12 civarındadır. 1929’da imalat çıktısının GSMH’deki payı ise % 8,4 oranındayken, devletçi sanayileşme politikasının sonucunda bu oran % 14,7’ye çıkmıştır. 1929 krizinin ülke içindeki etkisi de bu şekilde azaltılmıştır (Şahinkaya, 2012, s. 8).

Tablo 2.

Sanayi Sektörünün GSYH’deki Payı, (1927-1940)

1927	11,8
1928	10,6
1929	9,0
1930	9,0
1932	13,8
1934	15,2
1936	12,3
1938	14,1
1939	15,4
1940	14,6

Kaynak: DPT, 2001

Türkiye’de sanayi sektörü 1923’ten 1929’a kadar özel sektör girişimciliğinde bir politika seyretnmiş fakat başarılı olamamıştır. Tablo 2.’ye göre GSYİH’deki sanayinin payı 1927’de % 11,8 iken 1930’a kadar gittikçe azalmış ve % 9 olarak gerçekleşmiştir. Devletçi sanayileşme politikasının uygulanması az da olsa sonuç göstermiş ve sanayi payı 1932’de % 13,8’e yükselmiştir. Bu oran artarak 1940’ta %14,6 olmuştur. Ancak daha çok tarım ağırlıklı bir ekonomik yapısı olan Türkiye ekonomisinin sanayisi devletçi politikalara rağmen istenilen düzeye ulaşamamış ve sanayiden gittikçe uzaklaşmıştır. Sektörel dağılım olarak bakıldığında, Devlet Planlama Teşkilatı (1963) verilerine göre milli gelir için de tarımın payı 1950’de %52, hizmetler payı % 32, sanayi ise en düşük sektörel payla % 16 seviyelerinde kalmıştır. İmalat sanayide yatırım ve ara malına ithaline olan ihtiyaç artışı dış ödemelerde sıkıntıları beraberinde getirmiş ve 1961 Anayasası’nın kabulüyle birlikte planlamalar dahilinde ithal ikameci sanayileşme politikasına geçilmiştir.

3.2. 1950-1980: Özel Sektör Önderliğinde İthal İkameci Sanayileşme

Türkiye ekonomisi sanayileşmenin ikinci aşamasını kapsayan 1950-1960 yıllarında liberal bir politika izlemiştir. Türkiye’de özel sektörün faaliyet gösterdiği alanlar genişletilerek imalat sanayinin tüketim malları dışındaki sektörlerle yoğunlaşması sağlanmıştır (Tekeli, 2010, s. 250). Ancak özel sektör öncülüğündeki 1951-1954 sanayileşme döneminde döviz sıkıntısı sebebiyle imalat sanayi için gerekli ara malı ve yatırım malı ithali sıkıntıya girmiş ve sanayi sektörü durma noktasına gelmiştir (Kazgan, 2008, s.104). Bütün bunların sonucunda liberal politikalardan vazgeçilmiş ve 1960’lı yıllardan itibaren 1980’e kadarki süreçte, hazırlanan planlar ve programlar çerçevesinde ithal ikameci sanayileşme politikasına geçilmiştir. Planlı kalkınma olarak da ifade edilen bu dönemde devlet, hem uzun dönem sanayileşme stratejilerini oluşturmuş hem de üretim, yatırım gibi faaliyetlerle birlikte oluşturan stratejilerin gerçekleşmesinde aktif olarak yer almıştır. Bu dönemde devlet eliyle gerçekleştirilen ilk faaliyetlerde imalat sanayinin üretim bileşiminde bulunan tüketim malı, ara malı ve yatırım mallarında sırasıyla ithal ikameci strateji hedeflenirken, tarım dışındaki sektörlerde pozitif bir yapısal dönüşüm gerçekleşmiştir (Köse ve Öncü, 2000, s. 80).

3.2.1. Planlı Kalkınma ve İthal İkameci Sanayileşme

Kalkınma planlarının temel hedefi, her yıl ekonomide belirli bir büyüme elde edilirken büyüme sürecinde imalat sanayiyle birlikte hareket ederek üretim yapısını, katma değeri düşük mallardan yüksek katma değerli teknoloji içeren mallara yönlendirerek üretimde yapısal dönüşümün gerçekleşmesini sağlamaktır (Kepenek, 2017, s. 140-141). 1961-1979 yılları arasında kalkınma planları uygulanırken bu hedeflere ulaşabilmek adına ithal ikameci sanayileşme politikasına geçilmiştir. Bu dönemde planlamaların 1961 Anayasası'nda Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanacağı ifadesine yer verilerek planlı kalkınmaya meşruluk kazandırılmış ve böylelikle beşer yıllık periyotlarla toplam on beşer yıllık planlar oluşturulmuştur (Karaca, 2014, s.54). Oluşturulan bu planlar ülkenin uzun dönemli kalkınma stratejisinde, sanayileşmenin ön plana çıkmasını sağlarken Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri ağırlıkta olan tarımsal üretim yapısının ikinci plana atılmasına neden olmuştur (Özgüç, 1985, s.41).

3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Birinci kalkınma planının temel amacı iç piyasanın yurtdışı piyasalardan gelebilecek olumsuz rekabet ortamından korunmasıdır. Bu amaçla ürün ithalatı yerine yerli üretimi destekleyen koruma ve teşvik önlemleri uygulanmıştır. Özellikle bu kapsamda sanayi yatırımları ve ihracatının artırılması için kanunlar çıkarılmıştır. Bir diğer hedef ise belirli malların, kota ve gümrük vergilerinin uygulanmasıyla korunması amaçlanmıştır. Bu sayede iç piyasada üretim yapacak yerli sanayilerin kurulması özendirilirken aynı zamanda yerli sanayi geniş bir koruma kalkanyla korunmaya çalışılmıştır. Buradaki temel amaç ise sanayide ihracatın artırılarak ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Diğer yandan aşırı değerli kur politikası kalkınma hedeflerinden biri olarak belirlenmiş ve bu durum, ekonomideki dışa bağımlı yapının daha çok kötüleşmesine neden olmuştur. Ayrıca planın ilk yılında Türkiye ve AET arasında Ankara Anlaşması kapsamında Gümrük Birliği'nin oluşturulması kararlaştırılmıştır (Çoban, 2014, s. 76-78).

3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci beş yıllık kalkınma planında, sanayi ekonominin sürükleyici sektörü olarak yer alırken tarım sektörü ikinci planda kalmıştır (Özgüç, 1985, s.41). Özellikle

imalat sanayinin gelişimini sağlamak adına yatırımların büyük payı bu sektöre ayrılmış ve sektörün dış rekabetten korunması için de gerekli tedbirler alınmıştır (Savaş, 1976, s.31-32). Bu plan, milli gelir içinde sanayi payının artırılmasını ve aynı zamanda sanayide yapısal dönüşümün gerçekleşmesini hedeflemiştir. Bu doğrultuda özel kesim, dayanıklı tüketim mallarının üretilmesine yönlendirilirken, kamu kesimi de ara ve yatırım mallarının üretimine dahil edilmiştir. Bu dağılım sonucunda özellikle ara malı üretiminde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. İthal ikameci yaklaşım etkisinin daha çok hissedildiği bu planda yerli sanayi, gümrük vergisi ve kotalarla koruma altına alınırken aynı zamanda aşırı değerli kur politikası uygulanmıştır (Buluş, 2003, s. 58-59).

3.2.1.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü beş yıllık kalkınma planı on beş yıllık perspektifin son aşaması olarak düşünülürken, üretimde yapısal dönüşümün zorunluluğu dikkate alınmış ve 22 yıllık stratejinin ilk safhası olmuştur. Bu bağlamda AET ile Katma Protokolü imzalanmış ve gümrük duvarının kaldırılması öngörülmüştür. Bu planda öncelikle sanayi yatırımlarına yer verilmiş ve ithal ikameci anlayışın daha çok yatırım mallarında gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir (Savaş, 1976, s.36). Bu doğrultuda imalat sanayinin üretim bileşiminin (tüketim, yatırım ve ara malı) ağırlıklarında net bir ayrım yapılmıştır (Uludağ ve Arıcan, 2003, s. 98). Diğer yandan bu dönemde, devlet vurgusu yapılırken özel sektörün özendirilmesi ve gereken desteğin verilmesi amaçlanmıştır (Yentürk ve Kepenek, 1995, s.139)

3.2.1.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Bu plan Türkiye’de yaşanan ekonomik ve siyasi sorunlardan dolayı bir yıl gecikmeli olarak hazırlanmış ve mevcut sorunların çözümüne odaklanılmıştır. Bu kapsamda imalat sanayide tüketim mallarının üretim payının düşürülmesi; ara mal ve yatırım mallarının ise artırılması amaçlanmıştır. Ayrıca enerjide dışa bağımlılığın azaltılması adına yatırımların madencilik ve enerji sektöründe yapılması öngörülmüştür. Ancak 1973 ve 1979’da petrol fiyatlarının artmasıyla enerji krizi ortaya çıkmış ve bu plan uygulanamamıştır. Buna bağlı olarak 1979’da ve 1980’de GSMH’deki büyüme oranları eksiye düşmüştür (Soyyigit, 2009, s. 58-59).

Genel olarak bakıldığında TÜİK (2021) verilerinden hareketle, planlı kalkınmada 1980’e kadarki dönemde, tüketim malı üretim payında %26 oranında bir

düşüş gerçekleşirken, ara malların payında %12, yatırım mallarının payında ise %13,8'lik bir artış gerçekleşmiştir. Oranlardan da anlaşılacağı üzere imalat sanayinin üretim yapısında tüketim mallarından, katma değeri yüksek olan ara malı ve yatırım mallarına doğru yapısal bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Sonuç itibariyle 1970'lerin sonlarında, ithal ikameci yaklaşımın ikinci aşamasında dayanıklı tüketim mallarının üretimi büyük oranda gerçekleştirilirken, ara malı ve yatırım mallarında ve bilhassa ara malı üretiminde önemli bir gelişme elde edilmiştir (Kepenek, 2017, s. 392). Sektörel büyüme hızlarına bakıldığında ise sanayi ön planda olmuştur. Buna göre sanayi büyüme hızı, 1960'lı yılların ortalarından 1975'e kadar ortalama olarak %10 civarında yüksek bir oranda seyretmiştir. Hizmet sektörünün yıllık büyüme hızı ise bu dönemde ortalama % 6-7 düzeyindeyken, tarımın büyüme hızı %2-3 gibi çok düşük bir oranda kalmıştır. Ayrıca ödemeler dengesi sorununa bağlı olarak 1970'li yılların sonlarına doğru büyüme hızında önemli bir düşüş gözlenmiştir (Taymaz, 2001, s.68). Ayrıca DB (2021) verilerine göre 1960 yılında imalat sanayinin katma değeri (cari fiyatlarla) 1,7 milyar dolarken, 1979'da bu oran 17,1 milyar dolara yükselmiş ve GSYİH'deki payı ise %12,8'den %19,2 seviyesine çıkmıştır. İmalat sanayinin ihracat oranlarına bakıldığında ise ciddi bir artış yaşanmıştır. Buna göre ihracat oranları 1962'de %1.2 iken 1979'da %27,4 olarak gerçekleşmiş ve böylelikle Türk sanayisi bir nebze de olsa uluslararası arenada yer almıştır. Bu süre zarfında sanayileşme adına yapısal bir dönüşüm gerçekleşirken imalat sanayinin teknoloji seviyesi de artmıştır.

3.3. 1980 Sonrası, Neoliberal Politikalar, Küreselleşme ve Sanayi Sektörü

Neoliberal politikalar 1970'li yıllarda gelişmiş ülkelerde yaşanan ekonomik bunalımlar sonucu ortaya çıkmış ve 1980'den itibaren yaygınlık kazanmıştır. 1989'da ise Washington Konsensusu (WK) adı altında temel ilkeleri belirlenmiştir (Eğilmez, 2020). Bu dönemde yaşanan olaylara bakıldığında, ABD'nin Vietnam Savaşı'yla ilgili gerçekleşen olumsuzluklar sonucunda Bretton Woods (1971) sisteminin çökmesiyle birlikte sabit kur uygulamasından çıkılarak dalgalı kur uygulamasına geçilmiş, bu durum ise uluslararası sermaye hareketlerinin artırarak küresel anlamda ekonomik istikrarsızlıklara sebep olmuştur. Ayrıca 1973'te petrol fiyatlarındaki aşırı artış ekonomik krizle sonuçlanırken mevcut Keynesyen sistem yaşanan krize çözüm getirememiştir. Hemen akabinde ABD ve İngiltere öncülüğündeki diğer gelişmiş ülkeler krizin etkilerinden kurtulmak için devletçi politikalar yerine neoliberal politikaların

uygulanmasını öngörmüşlerdir (Pamuk, 2012, s. 264). Neoliberal politikalar esas olarak kapitalizmin yayılmasını amaçlayan ve bunu da Dünya Bankası, IMF, Dünya ticaret Örgütü (DTÖ) benzeri kuruluşlar ile çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ'ların) ileri teknoloji donanımıyla sağlayan politikalarlardır. Buradaki amaç ise ulusal ekonomileri tek bir paydada birleştirmek veya ekonomilere küresel bir yapı kazandırmaktır. Bu sayede sektörel faaliyetler (tarım, sanayi, hizmet) ve teknolojik yenilikler dünya çapında bir boyuta ulaşacaktır (Şaylan, 1996, s. 22; Aktan, 2002, s. 2). Neoliberal politikalar, küreselleşme doğrultusunda Dünya Bankası ve IMF'nin desteğiyle birlikte az gelişmiş ülkeler (AGÜ) üzerinde, uluslararası ticaret ve finansal sektörde liberalleşme, KİT'lerin özelleştirilmesi, mal ve faktör piyasalarındaki fiyat denetimlerinin kaldırılması, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi, temel kamu hizmetlerindeki özelleştirmelerin artması şeklinde sonuçlanarak bu ülkelerin dışa açık serbest piyasa ekonomisine dönüşmesini desteklemiştir (Senses, 2001, s.1; Went, 2001, s.7). Küresel kapitalizme dahil olmayı amaç edinen bu politikaların uygulanması sonucunda gelişmekte olan pek çok ülke için sanayileşme geri planda kalmış ve hatta unutulmuştur. 1980 sonrasındaki süreçte pek çok ülke ekonomik büyüme ve kalkınmanın sanayileşmeyle gerçekleşeceği fikrinden vazgeçmiştir. Bu doğrultuda neoliberal politikaları uygulayan GOÜ'ler sanayileşmekten uzaklaşırken hizmet ağırlıklı bir büyüme sürecine girmişlerdir. Ancak bu büyüme düşük teknoloji ve katma değeri düşük ürün gruplarında uzmanlaşarak gerçekleşmiştir (Eser, 2014, s. 30). Türkiye de 1980'lerden sonra küresel ekonomiye uyum göstermek adına Neoliberal ve WK çizgisinde ekonomik kalkınma politikaları oluşturmuştur (Doğaner Gönel, 2010, s. 300). 1980 yılına kadar ithal ikameci sanayileşme politikasını uygulayan Türkiye ekonomisi 1980'den sonra küreselleşmeyle birlikte rekabet potansiyeli yüksek endüstrilerin gelişmesi için ihracata dayalı sanayileşme politikasını uygulamaya başlamıştır (Kızıltan ve Ersungur, 2009, s.1). Bu kararın alınmasında, 1979'da çıkan OPEC krizinin yarattığı olumsuzluklar, artan döviz ihtiyacı ve dış ticaret bilançolarındaki sorunlar etkili olmuştur. Ayrıca kalkınma planları çerçevesinde uygulanan düşük faiz değerli kur uygulaması, yerli sanayinin dış rekabetten korunması, imalat sanayide yapılan teşvikler sonucu yurtiçinde tekelleşme olgusu gibi ithal ikameci yaklaşımın getirdiği sorunlar da döviz sıkıntısına neden olmuştur (Şahin, 2012, s. 148). Buna istinaden ihracata dönük sanayileşme stratejisi yapısal dönüşümün temeli olarak görülmüş ve Türkiye ekonomisinde '24 Ocak 1980 İstikrar Tedbirleri' çerçevesinde uygulanmaya başlamıştır. Bu kararlar doğrultusunda ekonomide, kısa dönemde istikrarın sağlanması, uzun dönemde ise yapısal dönüşümlerin gerçekleşmesi

hedeflenmiştir. Bu doğrultuda serbest piyasa ekonomisine geçilmesi amaçlanırken döviz kurunun ve fiyatların müdahale edilmeden belirlenmesi öngörülmüştür (Güçlü ve Bilen, 1995, s.163).

3.3.1. 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Kararları

Türkiye ekonomisi için 1980 yılı önemli bir geçiş dönemini ifade etmektedir. “24 Ocak Kararları” ile birlikte ülke ekonomisi, serbest piyasa mekanizmasının getirdiği kuralları uygulayarak dışa açık bir ekonomi modeli hedeflemiş ve bu kapsamda 1930’lardan beri uygulanan ithal ikameci sanayileşmenin yerine ihracata dayalı sanayileşme politikasını uygulamaya geçirmiştir (Karafakıoğlu, 2012, s. 18). Bu doğrultuda planlı kalkınma ve sanayileşme modelinden vazgeçilmiş, ekonomi para politikaları aracılığıyla enflasyonist bir çizgide dalgalı döviz kuru ve faiz oranlarına bağlı olarak yönetilmiştir. Böylelikle ekonominin orta ve uzun vadeli hedeflerinden uzaklaşmış ve sanayileşme olgusu geri planda kalmıştır (TMMOB, 2009, s.34)

Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasındaki sanayileşme politikasının iki önemli yönü vardır. Bunlardan ilki devlet eliyle yapılan sanayi yatırımlarından vazgeçilmesi ve devlete ait olan sanayi tesislerinin özelleştirilmesidir. İkincisi ise bu kapsamda sanayi üretim ve yatırımlarının serbest piyasa mekanizmasına bırakılmasıdır. Ayrıca ihracat içinde sanayi ürünlerinin artırılması da amaçlanmıştır (Kepenek, 1999, s.235). Ancak Türkiye’deki teknoloji ve girdi eksikliğinin giderilememesi imalat sanayi ürünlerinin ihracatını artırılamamasına neden olurken bu durum aynı zamanda ekonominin dışa bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Bu dönemde döviz kurunda görülen yüksek volatilité, ulusal paranın aşırı değerlenmesi, özel sektör yatırımlarının yetersizliği, istikrarsız ekonomik yapı ve doğrudan yabancı yatırımların (DYY) artması gibi unsurlar dışa olan bağımlılığı daha da arttırmıştır (Dalgıç, 2015, s. 96). Ayrıca 1980 yılından sonra yatırım teşvikleri politikalarında da ciddi değişiklikler gözlemlenmiştir. Buna göre, bu dönemde yatırım teşviklerinin sektörel dağılımında farklılıkların meydana gelmesiyle, imalat sanayi geri planda bırakılmıştır. Bunun yerine ulaşım ve turizm (1982 yılında Turizm Teşvik Kanunu’nun çıkarılması) gibi diğer hizmet sektörlerine ağırlık verilmiştir.

Şenses ve Taymaz (2003) çalışmasına göre, bu dönemde (1980-1988) yatırım teşviklerinin dağılımında hizmetlerin payında artış yaşanırken, imalat sanayinin payı %75 oranından % 7’ye gerilemiştir. GSMH içinde sektörlerin payı incelendiğinde ise,

tarımın payı ortalama olarak 1945-1949 yıllarında % 41,6' iken, 1995-2001'de bu oran %13.5'e gerilemiştir. Sanayinin payı ise % 14,3 oranından % 27.9'a yükselirken, hizmet sektörünün payı % 44.1 seviyesinden % 58.6'ya çıkmıştır. Bu dönemde dikkat çeken bir durum ise devlet hizmetlerinin payında ciddi düşüşlerin gözlemlenmesidir. Bu göre devlet hizmetlerinin payı 1945-1949'da %8,3'ten 1975-1979'da % 5,1'e gerilemiştir. Özellikle 1990'lı yıllarda artan özelleştirmelerle birlikte bu oran, 1995-2001 yıllarında % 4,3'e düşmüştür.

Ayrıca bu dönemde imalat sanayinin katma değerinde de önemli bir değişim gerçekleşmemiştir. Örneğin, 1980-1993 yıllarında mühendislik sanayilerinin payında %5,5'lik bir artış gerçekleşirken, gıda sanayisi payında da 1985-2000 döneminde %5,2'lik bir azalma meydana gelmiştir. Diğer yandan ihracatta önemli bir yeri olan tekstilin sanayideki payı, düşük katma değerli yapısından dolayı yeterince artırılmamış ve % 15 gibi bir seviyede kalmıştır.

İmalat sanayinin uzun dönemli gelişimi göz önüne alındığında yapısal dönüşümün etkileri en çok dış ticarete kendini göstermiştir. Türkiye ekonomisinin dünya ihracatındaki payı 1980-1984'te % 0,28'den, 1985-1989 döneminde % 0.40'a yükselirken bu oran 1995-1999 döneminde % 0.47'ye kadar artmıştır. 1980'lerde görülen ihracat artışlarında ihracat teşviklerinin önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır.

Gerçekleşen doğrudan yabancı yatırımlar oranlarına bakıldığında 1980 yılındaki 33 milyon dolarlık düzey 1989'da 855 milyon dolara yükselmiş, daha sonra gittikçe artarak 1997'de 1032 milyon dolara, 2000'de 1719 dolara, 2001'de de 3045 milyon dolara kadar yükselmiştir. Yatırımlardaki bu yükselişler hizmetlerin payında artışlara neden olurken, imalat sanayinin payında da düşüşlere neden olmuştur

İstihdam açısından bakıldığında, 1980'lerden sonra imalat sanayide düşük bir istihdam artışı olduğu gözlemlenmektedir. Buna göre toplam imalat sanayi istihdam seviyesi (bin kişi) 1975-1979 döneminde 744.6 iken bu sayı düşük bir hızla artarak 1985-1989'da 975.2'ye ve 2000'de ise 1150.1'e yükselebilmıştır. Burada göze çarpan iki önemli durum vardır. Bunlardan ilki toplam imalat istihdamı içinde geleneksel üretim alanlarının yüksek bir paya sahip olmasıdır. İstihdam açısından yapısal dönüşümün etkilerine bakıldığında makine sanayiinin payındaki artış dikkat çekmektedir. İmalat sanayinin sektörel dağılımı ise 2000 senesine gelindiğinde tekstil (% 34.0) ve gıda (% 15.6) ağırlıklı olduğu görülmektedir. İkinci önemli durum ise devletin imalat sanayideki rolünün, artan özelleştirmelerle birlikte gittikçe azalmasıdır.

Örneğin, kamu istihdamı 1975-1979'te %36,3 iken 1985-1989'da bu oran % 27.4'e ve 2000 yılında ise % 11.6'ya kadar düşürülmüştür.

1980 yılından itibaren başlatılan Neoliberal politikalar sonucunda yapısal dönüşümün etkileri ekonomide kendisini göstermeye başlamıştır. Yukarıda sıralanan ekonomik göstergelerle de bu durum ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu dönüşümle birlikte Türkiye ekonomisinin 1980 yılı öncesine kıyasla dünya ticaretine katılımı ciddi biçimde artmıştır.

İhracatı daha çok sanayi ürünlerine yönelik bir yapı sergileyerek yapısal dönüşümün etkileri gözlemlenmiştir. Ancak bu dönüşüm sonucunda istihdam, üretim, ve yatırım bakımından istenen düzeyde başarı elde edilememiş, reel ücret ve verimlilik konusunda da istikrarsız bir görünüm sergilenmiştir (Şenses ve Taymaz, 2003, s.9).

3.3.2. 2000'li yıllarda Türkiye Ekonomisi

24 Ocak Kararlarının uygulanması aşama aşama gerçekleşmiştir. Programın ilk aşamasında (1980-1983) askeri rejimin kontrolünün olması, küresel kredi kurumlarına karşı verilen taahhütlerin toplumun sorgusu ve baskısı olmadan kolay bir şekilde yerine getirilmesini sağlamıştır. İkinci aşamada (1984-1988) henüz olgunlaşmamış demokrasiye geçiş ortamında uygulamalar devam ettirilmiş, üçüncü aşamada ise 1989 yılından itibaren Türk Lirası'nın konvertibl hale gelmesi, finansal sistemin liberalleşmesi sonucunda sermaye hareketleri serbestleştirilmiş ve küreselleşme sürecine girilmiştir. Bu dönemde (1980-1988) Türkiye ekonomisi serbest piyasaya geçişi sağlamak adına deneme yanılma yöntemiyle çeşitli politikalar uygulamış fakat istenen düzeyde başarı elde edilememiştir (Kazgan, 2009, s.127-128). 1987-2001 yılları Türkiye için siyasi ve iktisadi açıdan istikrarsız bir dönemi oluşturmuştur. Türkiye, sık sık değişen kısa süreli koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmiştir. Kamu maliyesi dengesinin sağlanmadan sermaye hareketlerinin serbest bırakılması, kısa vadeli hedefleri gerçekleştirmek için mali disiplinin göz ardı edilmesi ekonominin krizlere daha açık hale gelmesine neden olmuş ve koalisyon hükümetleri bu duruma kalıcı bir çözüm getirememiştir (Pamuk, 2012, s. 276-283). Nihayetinde Kasım 2000 krizi ortaya çıkmıştır. Döviz ve Türk Lirası'na olan talebin artması, likidite ihtiyacından dolayı oluşan döviz talebinin giderilememesi faiz ve kur artışını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde IMF tarafından likidite talebinin karşılanması sonucunda faiz ve kur artışı engellenmiştir. Ancak hemen akabinde Kasım 2000 krizinin devamı olarak görülen

2001 Şubat krizi ortaya çıkmıştır (Karluk, 2014, s. 548-549). Bu dönemde faiz ve döviz kurunun artması İMKB endeksinin düşmesine ve krizin daha ağır hale gelmesine neden olmuştur. Hükümet bu durumu düzeltmek adına 2001 Temmuz ayında dalgalı döviz kuruna geçmiştir. Aynı zamanda IMF ile 18. stand-by anlaşması yapılarak Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı uygulanmaya konulmuş ve kapsamlı reformların yapılmasına başlanmıştır (Şahin, 2014, s. 248-249). 2000-2005 yılları artan küreselleşmeyle birlikte Türkiye ekonomisinin büyümede başarılı bir sonuç aldığı dönem olmuştur (Aksoy, 2012, s.66).

2007-2008 yıllarında dünyayı ciddi biçimde etkileyen küresel kriz 2008 yılının son çeyreğinde Türkiye ekonomisini de etkilemeye başlamıştır. Türkiye ekonomisinin dışa bağımlı olmasından dolayı küresel finansal krizin etkileri reel sektörde de hissedilmiştir. 2010 yılında küresel krizi sonucunda dış ticaret açığının GSMH'nin % 10 düzeyine çıkması büyümeyi ve harcamaları kısıtlayan uygulamalara geçilmesine neden olmuştur. Petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte uygulanan politikalar sonucunda dış ticaret açığı azalmış ve % 4 düzeyinde bir büyüme elde edilmiştir (Öztürk ve Adıgüzel, 2016, s.7).

İmalat sanayinin gelişimi açısından bakıldığında, Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasında 1 Ocak 1996 yılında Gümrük Birliği Anlaşması'nın yapılması sanayi sektöründe üretim sürecinin hızlanmasına katkı sağlamıştır. 2000'li yıllarda koalisyon hükümetlerinin son bulması, kriz sürecinin ortadan kalkması, AB ve dünya ülkeleriyle ilişkilerin pekiştirilmesi adına programların yapılması, küreselleşmeyle birlikte uluslararası sermayenin ve finansal faaliyetlerin Türkiye'ye yönelmesi, ülkenin sanayi sektörünü geliştirirken dış ticaretinin de artmasına neden olmuştur (Arisoy, 2005, s.46-47). Ancak Türkiye'nin günümüzdeki sanayi yapısı, ağır sanayiden ziyade orta ve hafif teknolojiye sahip bir yapıya sahiptir. Bu durum Türkiye'nin uluslararası ticaretinde rekabetin gelişimi açısından engel oluşturmaktadır (Petek ve Şanlı, 2018 s.187).

1990'lı yıllardan itibaren ülkelerin imalat sanayinin GSYİH içindeki payları gittikçe azalması ve sanayileşmenin geri plana itilmesinde spekülasyon sermaye hareketlerine yönelmesi ve finans ağırlıklı birikim-büyüme modelinin tercih edilmesi etkili olmuştur. 2000'li yıllarda dünyada kapitalizmin finansallaşması ve giderek spekülasyon sermaye hareketlerinin artması pek çok gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme sürecini tam gerçekleştirmeden ya da sanayide olgunlaşma aşamasına ulaşmadan hizmet sektörü ve finans ağırlıkta bir büyüme sürecine girmesine neden olmuştur. Türkiye ve pek çok gelişmekte olan ülkeler, oluşturulan sermaye-birikim modeli ile

birlikte dış ticarete açılmış ve küreselleşen sisteme ayak uydurmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda ekonomide sektörel bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Buna göre ekonomik faaliyetler imalat sanayiden hizmet sektörüne doğru yer değiştirirken, büyümenin kaynağını spekülâtif sermaye girişleri oluşturmuş ve bu tür sermaye girişlerine bağımlılık artmıştır. 2000'lerdeki sermaye bolluğunun varlığı veya finansallaşmanın artması Türkiye ve pek çok GOÜ'lerin sanayi politikalarının oluşturulmasında ciddi bir etkisi olmuştur. Sonuç itibarıyla Türkiye, 2000'lerde imalat sanayide rekabetçiliğini kaybederken aynı zamanda sanayisizleşme sürecine dahil olduğu bir dönem yaşamıştır (Eser, 2014, s. 30).

BÖLÜM IV

TÜRKİYE’DE SANAYİSİZLEŞME OLGUSU

4.1. Türkiye Ekonomisinin Genel Durumu

Bu bölümde Türkiye’nin büyüme, istihdam, enflasyon ve dış ticaret göstergeleri ele alınarak genel ekonomik durumu tartışılmıştır.

4.1.1. Büyüme

Türkiye ekonomisinin büyüme trendi, 1990-2012 yılları arasında yaşanan pek çok ekonomik sarsıntıların etkisiyle düşme eğilimi göstermektedir. Özellikle 2001 krizinden sonra yükselme eğilimi gösteren büyüme oranı, 2008 krizinden sonra durağan bir düzeyde devam etmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye ekonomisinin, bu süre zarfında büyüme hızının yavaşladığı ve ülkenin “üretkenlik yorgunluğu” yaşadığını söylemek mümkündür (Yeldan ve Kolsuz, 2014, s. 52).

Tablo 3.

Türkiye’nin GSYH Büyüme Oranı (1990-2020)

Yıllar	1990	1995	2000	2001	2002	2005	2008	2009	2010	2015	2020
%	9.3	7.9	6.9	-5.8	6.4	9.0	0.8	-4.8	9.2	6.1	1.8

Kaynak: Dünya Bankası, 2021

Dünya Bankası (2021) verilerine göre, Türkiye ekonomisi 1990’da %9.3, 1995’te %7.9 ve 2000’de % 6.9 oranında büyümüştür. Bu yıllar itibariyle Türkiye en yüksek büyüme oranını 1990 yılında gerçekleştirirken, en düşük büyüme oranı ise 2001 krizinin etkisiyle % -5.8 oranında gerçekleşmiştir. Daha sonra uygulanan yapısal reformlar doğrultusunda büyüme oranları artmaya başlamıştır. Buna göre büyüme oranı 2002’de %6,4 olarak gerçekleşirken, 2005’te ise % 9.0 gibi yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. 2008’de yaşanan küresel kriz nedeniyle büyüme eğilimi yavaşlamış (% 0.8) ve 2009’da % - 4.8 oranına gerilemiştir. 2010’da ise Türkiye %9,2 oranında büyümüş ve G20 ülkeleri içinde Çin’den sonra en yüksek büyüme oranına sahip ikinci ülke olmuştur. 2010 yılının İlk çeyreğinde GSYİH’de (sabit fiyatlarla) 4.680 milyon lira artış sağlanırken, son çeyrekte 28.015 milyon lira seviyesine ulaşılmıştır. 2015 yılında ise %

6,1 büyüme gerçekleşmiş ve 2019'da ortaya çıkan Covid-19 etkisi nedeniyle büyüme oranı % 1.8'e gerilemiştir.

Türkiye ekonomisi, 2001 krizinden sonra dikey ve yatay ara malı bağlantılarında yaşanan sorundan ötürü ithalata bağımlı bir hale gelmiştir. Özellikle sanayi konusunda dış ticaret politikalarının eğiliminde bu durumu görmek mümkündür. 2002'den sonraki dönemde ucuz dövizin getirdiği spekülative işlemlere bağılı olarak hızlı bir büyüme eğilimi gözlemlenmiştir. Bu tür büyüme iktisat literatüründe, spekülative sermaye girişlerine bağılı, istikrarsız ve sürdürülebilirliği olmayan spekülative-yönlü büyüme modeli olarak adlandırılmaktadır. Bu kavramla birlikte 1980'li yıllarda uygulanan ihracata dayalı sanayileşme ve büyüme politikası geri planda kalmıştır. Türkiye'de spekülative-yönlü büyüme biçimi (speculative-led growth), kaynak ve yatırımların reel üretici sektöründen hizmetlere doğru yer değiştirmesine ve sanayinin ise ihmal edilmesine neden olmuştur (Yeldan ve Kolsuz, 2014, s. 53).

4.1.2. İstihdam

Türkiye'de işsizlik oranları 1990-2000 yılları arasında düşme eğilimi göstermektedir. Dünya Bankası (2021) verilerine göre, 1990'da % 8.0 olan işsizlik oranı, 1995'te % 7.6'ya, 2000'de ise % 6.5 seviyesine gerileyerek en düşük seviyeyi görmüştür. 2001'den 2009'a kadar süreçte ise bu oran gittikçe artmıştır. Krizlerin etkisiyle işsizlik oranı 2001'de %8.4, 2008'de ise % 9.7'ye yükselirken, bu oran 2009'da %12.6 seviyesiyle en zirve noktaya ulaşmıştır. 2010 yılında ise işsizlik oranı, % 2 civarında düşüşle %10.7'ye gerilemiş, benzer şekilde 2015'te de %10.2 oranında işsizlik tespit edilmiş. 2019 yılında ise Covid-19'un ortaya çıkmasına bağılı olarak ekonomik faaliyetlerin kısıtlanması ve Türkiye'nin yapısal ekonomik sorunları nedeniyle işsizlik oranı 2020'de % 13.9 seviyesine yükselmiştir.

Tablo 4.

Türkiye'nin İşsizlik Oranı (1990-2020)

Yıllar	1990	1995	2000	2001	2002	2005	2008	2009	2010	2015	2020
%	8.0	7.6	6.5	8.4	10.4	10.6	9.7	12.6	10.7	10.2	13.9

Kaynak: Dünya Bankası, 2021

Türkiye ekonomisi, 2001 krizden sonraki dönemde sanayi alanında yeterince yeni istihdam yaratamamıştır. Ayrıca bu dönemde yüksek büyüme hızı elde edilmesine rağmen işgücüne katılım oranı düşük düzeyde kalmış ve işsizlik artmıştır. Toplam işsizlik oranı 2001 krizinde sonra % 10'lara yükselmiş ve büyümede sağlanan başarıya rağmen işsizlik gerilememiştir. Türkiye, bu dönemde ucuz kredi olanakları sayesinde ithalatın finansmanını dış borçlar vasıtasıyla karşılamıştır. Bu durum ise milli üretimin dışında ithalata bağımlı bir üretim yapısının oluşmasına, sanayi alanında katma değeri düşük ve yoğun sermaye faktörünün kullanıldığı bir üretim biçiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sonuç itibariyle Türkiye ekonomisi, 2000'li yıllarda yüksek büyüme oranlarına ulaşmasına ve ihracatta ciddi artışlar elde etmesine rağmen istenilen düzeyde yeni istihdam yaratamamıştır (Yeldan ve Kolsuz, 2014, s. 54).

4.1.3. Enflasyon

Türkiye'de enflasyonun gelişim süreci 1980 sonrası ihracata dayalı büyümenin olduğu dönem, 1990-1999 spekülasyon sermaye girişlerine bağlı büyümenin olduğu dönem ve IMF'nin gözetiminde enflasyonla mücadele edildiği 2000 sonrası dönem olarak ayrılabilir.

Tablo 5.

Türkiye'de Enflasyon Oranı (TÜFE), (1990-2020)

Yıllar	1990	1995	2000	2001	2002	2005	2008	2009	2010	2015	2020
%	60.4	76.1	39.0	68.5	29.7	7.7	10.4	6.5	6.4	8.8	14.6

Kaynak: TÜİK, 2021

Türkiye'de enflasyon oranları TÜİK (2021) verilerine göre, 1980'de üç haneli rakamlardayken (% 115,6), 1990'dan 2003'e kadar çift haneli rakamlarla seyretmiştir. 1990'da % 60.4 olan enflasyon oranı, 1995'te en yüksek seviyeye ulaşarak % 76.1 olarak belirlenmiştir. 1990-1999 döneminde enflasyon ortalaması % 70-80 seviyelerine ulaşmıştır. Bu durumun oluşmasında Türkiye'deki siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların artması etkili olmuştur. Türkiye, 1980-1999 döneminde enflasyonla baş etmede başarısız olmuş ve 2000 yılında IMF'nin yönlendirmesiyle üç yıllık dönemde dezenflasyon programını uygulamaya başlamıştır. Bu program sonucunda 2000 yılında öngörülen enflasyon hedefi tutturulamamış ancak döviz sepetindeki hedefe

ulaşılmıştır. Böylece TL değerli hale gelirken, cari işlemler ve dış ticaret açıkları ciddi biçimde artmıştır. Enflasyon oranı 2001 kriziyle beraber % 68.5 düzeyine ulaşmıştır. Kriz sonrasında ham madde ve enerji fiyatlarındaki artış maliyet enflasyonunu tetiklemiştir. Türkiye'nin bu dönemde kısa vadeli yabancı portföy yatırımlarını çekmesi ve buna istinaden nominal döviz kurlarının gerilemesi enflasyonun düşmesini sağlamıştır. 2004 yılında ise enflasyon rakamları 1971 yılından sonra ilk kez tek haneli rakamlara (% 9.3) inmiştir. Böylelikle enflasyon 2000-2006 yıllarında ortalama % 26-27 düzeylerinde seyretmiştir (Uysal, 2007, s.22-24). 2008'de küresel krizle birlikte enflasyon oranı tekrar çift haneli rakamlara ulaşarak % 10.4 olarak belirlenmiştir. Ekonomik toparlanmayla birlikte bu oran 2009'da %6.5, 2010'da ise % 6.4 düzeylerine gerilemiştir. 2011-2015 döneminde enflasyon oranı ortalama % 8.1 olarak belirlenmiştir. 2019'a gelindiğinde covid-19 salgınına bağlı olarak sağlık harcamalarının artması, döviz kurunun yükselmesi ve işsizliğin artması sonucunda enflasyon oranı 2019'da % 11.8'e ve 2020'de ise % 14.6 düzeyine çıkmıştır.

4.1.4. Dış Ticaret

TÜİK (2021) verilerine göre, Türkiye'nin 1990 yılında dış ticaret hacmi 35,2 milyon dolar seviyelerindedir. Bu hacmin % 37'sini ihracat (12,9 milyon dolar) % 63'ünü ise ithalat (22,3 milyon dolar) oluşturmaktadır. İhracattaki sektörel dağılımın % 15,6'sı tarım ürünleri, % 2.5'i madencilik ve % 81.1'i ise sanayi sektöründen oluşmaktadır. 1980'li yıllarda küreselleşmeyle birlikte Türkiye'de dış ticaret serbestisi getirilmiş ve yabancı sermaye yatırımlarının önü açılmıştır. İhracata dönük sanayileşme politikası sonucunda yabancı sermaye yatırımlarında ve ihracattaki sanayinin payında artış meydana gelmiştir. 1980 yılına kadar tarım ürünleri ihracatın önemli bir payını oluştururken, 1980 sonrasında tarım ürünlerinin ihracattaki payı azalmış ve yerini imalat sanayi ürünlerine bırakmıştır (Özertan, 2013, s.26).

Tablo 6.

Türkiye'nin İhracat ve İthalat Rakamları (Milyon Dolar)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
İhracat	12.9	21.6	27.7	73.4	113.6	150.9	169.6
İthalat	22.3	35.7	54.5	116.7	185.5	213.6	219.5

Kaynak: TÜİK, 2021

Dış ticaret hacmi 2000 yılına gelindiğinde 82.2 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu hacmin % 34'ünü ihracat (17.7 milyon dolar), % 66'sını ise ithalat (54.5 milyon dolar) oluşturmaktadır. Sektörel dağılıma bakıldığında tarım % 6, madencilik % 1,4'lük bir payı oluştururken, sanayi sektöründe bu oran %91,9 düzeyine çıkmıştır. Anlaşılacağı üzere ihracat içinde sanayinin payı artarken, tarımın payı da gittikçe azalmaktadır.

2010 yılında ihracat rakamı 2009'a göre % 11.3 artarak 113 milyar 686 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. İthalat rakamı ise % 31,6 artışla 185 milyar 544 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye bu dönemde, imalat sanayide 105.5 milyar dolarlık ihracat yaparak toplam ihracatın % 92,6'sını oluşturmuştur. Ancak Türkiye'nin ithalatının ihracattan fazla olması dış ticaret açık sorunun da uzun yıllar devam ettirmiştir.

2020 yılında ise ihracat rakamları 169.6 milyar dolar iken, ithalat 219.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığı ise 50 milyar dolardır. Türkiye'nin en baştaki ihracat ürünleri ise hazır giyim, otomotiv, beyaz eşya, tekstil, gıda ve tarım ürünleridir. İthalat ürünleri ise petrol ve doğalgaz, elektronik aletler ve otomotiv olarak sıralanmaktadır.

4.2. Türkiye Ekonomisinin Sektörel Yapısı

Bu bölümde, Türkiye'nin tarım, sanayi ve hizmet sektöründeki gelişim süreci çeşitli veri kaynaklarından faydalanılarak sanayisizleşme olgusu doğrultusunda tartışılacaktır.

4.2.1. Türkiye'de Tarım Sektörü

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana tarım sektörü ekonomik, toplumsal ve stratejik yönüyle çok önemli görevler üstlenmektedir. Tarım sektörü, başta ülke nüfusunun beslenmesi, GSMH'ye ve istihdama katkı sağlaması, sanayi için ham madde ve sermaye aktarması, ihracat artımındaki etkisi, ekolojik denge ve biyolojik çeşitlilik gibi konulardaki katkılarından dolayı tüm dünya için stratejik bir önem arz etmektedir (Silsüpür, 2011).

Türkiye, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra meydana gelen ekonomik gelişmeler itibariyle daha çok sanayi sektörüne önem vermiştir. Ancak tarım sektörü de sağladığı pek çok katkı dolayısıyla önemli bir sektör olmaya devam etmiştir. Türkiye'de

tarım sektörünün GSYİH içindeki payı gittikçe azalsa da, genel istihdam ve dış ticarete katkı sunması, sanayi sektörüne girdi sağlaması, hizmet sektörüne etkileri dolayısıyla, tarım Türkiye ekonomisi için vazgeçilmez bir sektör olmaya devam etmektedir (Kıral ve Akder, 2000, s.1). Türkiye’de, 1980 yılında küreselleşmenin etkisiyle birlikte II. Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan tarım destekleme programları hükümetlerce kaldırılmış ve tarım üreticileri piyasa koşullarıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Böylelikle tarımsal üreticilerin sayısı azalmış ve tarım alanında meydana gelen siyasi gelişmeler hükümetler tarafından önemini yitirmeye başlamıştır. Hükümetler ayrıca mali sıkıntılar yaşandığı zaman uluslararası kuruluşların (IMF ve DB) mali çözüm reçetelerine uyum sağlamış ve bu durum tarım sektörünün önemini yitirmesine neden olmuştur. Bu dönemde emek faktörü tarım sektöründen şehir ekonomisine doğru yer değiştirmiş ve tarımsal emek verimliliği artmıştır. Ancak yıllık olarak toprak ve üretim verimliğindeki artış hızı %2’ye gerilemiştir (Pamuk, 2009, s. 72-73).

1990-1999 yıllarında tarım sektörünü etkileyen dört önemli olay gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesinin artırılmasıdır. İkincisi, emeğin daha geniş kesimlere dağıtılarak bölüşüm oranının artırılmasıdır. Üçüncüsü, 1994 krizinin meydana gelmesiyle tarım sektörünün etkilenmesidir. Bu dönemde yapısal krizlerin yaşanması, kısa süreli sermaye akımının hızlanması ve sermayenin merkezileşmesinden dolayı desteklenen tarımsal ürün adedi 26’dan 9’a düşürülmüştür. Dördüncü olarak da Türkiye’nin, AB ile imzaladığı 1 Ocak 1996 Gümrük Birliği ile DTÖ kapsamındaki Tarım Anlaşması’nın getirdiği şartlar doğrultusunda tarım politikalarında değişikliğe gitmesidir (Günaydın, 2006, s. 161). 2000’lerde ise tarım politikaları yine IMF ve Dünya Bankası ile imzalanan anlaşmalar çerçevesinde oluşturulmuş ve tarımda hızlı bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşümle birlikte küresel sistemde rekabet edemeyen köylü üretici, devlet desteğini alamamasından dolayı tarımsal üretimden uzaklaşmış ve bu durum tarımsal üretimde büyük sorunların oluşmasına neden olmuştur. Tarım sektörünün, uygulanan neoliberal politikalar sonucunda makroekonomiye katkısı gerilerken, rekabetçi gücü de kaybolmuştur (Bingöl ve Mecik, 2021, s.602).

Tablo 7.*Türkiye’de Tarımın GSYİH İçindeki Payı ve Değeri (Milyon Dolar)*

	1970	1980	1990	2000	2005	2010	2015	2020
%	39.1	26.1	17.5	10.0	9.2	9.0	6.9	6.7
Milyar	6.6	17.9	26.3	27.5	46.4	69.6	59.3	48.0

Kaynak: Dünya Bankası (2021), TÜİK (2021)

Tablo 7’ye göre Türkiye’de tarımın GSYİH içindeki payı 1970’te %39.1 düzeyindedir. 1980 yılı itibariyle uygulanan neoliberal politikalar sonucunda bu oran düşme eğilimi göstermektedir. 1990-2000 döneminde ise tarımın aldığı en yüksek pay 1990’da % 17.5 oranında gerçekleşmiştir. Bu dönemde tarımın payı gittikçe azalmış ve 2000 yılında tarımın değeri 27.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2005 ve 2010 yıllarında %9 civarında olan tarımın payı azalış eğilimi göstererek 2015’te % 6.9 ve 2020’de ise % 6.7 oranında gerçekleşmiştir. Tarımsal üretim ise 2015’te 59.3 milyar dolar iken 2020’de 48 milyar dolara gerilemiştir. Bu durumun oluşmasında, 1950’lilerde Marsall Planı’yla başlayıp günümüze kadar devam eden kırdan kente göç olgusunun yaşanması etkili olmuştur. Türkiye’de 1927 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre toplam nüfus miktarı 13.648.270 kişidir. Bu miktarın kentsel nüfus oranı yaklaşık olarak %24, kırdan yaşayanların ise %76 civarındadır (TÜİK, 2010, s. 6-8). TÜİK verilerine göre, 2019 yılında ise kırdan yaşayanların oranı %18,4’e gerilemiştir.

1980 yılından itibaren tarımın payındaki azalışları hizmet sektörü doldurmaya başlamış ve bu durum Türkiye gibi pek çok gelişmekte olan ülkelerin genel özelliği haline gelmiştir. Bu dönüşüm ise sanayileşme sürecinin başında olan ülkelerde nüfus artışı ve kırdan kente göç olgusunun yaşanmasının dışında şehirlerde kayıt dışı istihdamın yaşanmasına gibi sorunları beraberinde getirirken, sanayi istihdamının da azalmasına neden olmuştur (Şenses, 2004, s.16).

Türkiye ekonomisinde tarımın GSYİH içindeki payı 1980 yılına kadar önemli bir orana sahipken bu tarihten sonra azalma eğilimine girmiştir. 1980 yılı itibariyle neoliberal politikaların benimsenmesi, serbest piyasa ekonomisine geçilmesi, sanayi, inşaat ve hizmet sektörlerindeki hızlı gelişimin yaşanması gibi nedenlerden dolayı tarım sektörünün GSYİH içindeki payı azalmaya başlamıştır. Buradaki azalış tarım sektöründeki çıktının azaldığı anlamına gelmemektedir. Sanayi ve hizmet sektörlerindeki büyüme oranı tarım sektöründen daha yüksek olduğu için tarımın GSYİH içindeki payı oransal olarak azalma göstermektedir.

Günümüzde tarım sektörünün pek çok sorunları bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları şu şekilde özetlenebilir (Yalçınkaya, Yalçınkaya ve Çılbant, 2006, s.102):

Miras hukukundan dolayı tarım arazilerin küçülmesine bağlı olarak verimliliğin azalması, tarım işletmelerinde uzmanlaşmanın yetersiz kalması, tarımsal üretim girdilerindeki yüksek fiyat artışlarının yaşanması, devletin küçülme politikasına giderek tarım işletmelerinin ortadan kaldırılması, IMF ve Avrupa Birliği gibi kuruluşların tarım alanında yapmış olduğu dolaylı müdahaleler, çiftçilerin eğitimi ve yüksek tarım teknolojileri kullanımının yetersiz olması, hayvan hastalıklarında mücadelelerin yetersiz kalması, çiftçilerin ürünleri pazarlama noktasında örgütsüzlük nedeniyle sıkıntı yaşamaları, üretim planlaması eksikliğinden dolayı ürünlerin satılamaması ve buna bağlı olarak çiftçilerin zarar etmesi sonucu tarımsal faaliyetleri bırakması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır.

2019 yılında ortaya çıkan COVID-19 pandemisi stratejik sektör olan tarım sektörünü de etkilemiştir. Keyder, Bigiç ve Yenal (2020) çalışmasına göre bu etkiler şu maddeler halinde sıralanabilir:

- Genel olarak bakıldığında Türkiye'nin karantina altında olduğu 2019 Mart-Haziran aylarında gıda arzına bağlı ciddi bir sorun yaşamamıştır. Bu dönemde kış ve yaz ürünlerinin ekim veya hasat zamanına denk gelmemesi, salgının tarım işgücü gruplarında yayılımının düşük olması, tarım işgücünün yasaklardan muaf tutulması, mevsimlik işçilerin temin edilmesi gibi etmenler tarımsal faaliyetlerin devamlılığında etkili olmuştur.
- Türkiye'nin tarımda kendi kendine yetemediği iki ürün grubu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yağlı tohum ikincisi ise hayvancılıkta yem ve kırmızı ettir. Dışa bağımlılığı en yüksek olan ise sektör yağlı tohumlardır. Pandemi döneminde Rusya ve Kazakistan tarafından ayçiçek tohumunun ihracatına yasak getirmesiyle birlikte bu ürünlerin piyasa fiyatı yükselmiştir. Bu ürünlerin ithalatında ise vergi indirimleri uygulanmıştır. Ayrıca bu dönemde döviz kurunun yükselmesi nedeniyle yem, gübre ve ilaç gibi ithalata bağımlı olan önemli ürünlerde fiyat artışları ortaya çıkmıştır.
- Küçük üretici ile nihai tüketici arasında uzun bir tedarik zincirinin varlığı ve üretici kesimin pazara ulaşma konusunda yaşadığı zorluklar ticareti olumsuz etkilemiştir. Ayrıca pandemide artan hijyen kuralları nedeniyle ambalajlama maliyetleri artmış ve bu durumdan en çok küçük üretici kesim etkilenmiştir.

- Bu dönemde yeme içme sektörü durma noktasına gelirken, turizm sektörü de ağır bir darbe almıştır. Ev içi tüketim ve sanal alışverişe olan ilgi ciddi biçimde artmıştır.
- Türkiye'nin covid döneminde tarım ihracatındaki artışı 2018 yılının aynı dönemine göre en çok artış fındık ve yaş sebze meyve ürünlerinde gerçekleşmiştir. Buna göre fındıkta %32, yaş meyve sebze % 21,6 ve meyve sebze mamullerinde ise %12,9'luk bir artış kaydedilmiştir.
- Voyvoda ve Yeldan (2020) çalışmasına göre, Türkiye COVID-19 döneminde tarımsal reel üretimde % -15,26, tarımsal istihdamda % -0,7, tarımsal özel tüketim harcamalarında % -19,27 ve tarım ihracatında ise % -6,96 oranında bir kayıp yaşamıştır.

4.2.2. Türkiye’de Sanayi Sektörü

Türkiye’de sanayi sektörü 1960 ve 1980 yılları arasında ülke içindeki siyasi istikrarsızlıklar ve küresel sorunlardan dolayı istenilen düzeyde gelişmemiştir. Planlı kalkınma dönemiyle birlikte sanayi ürünleri iç piyasada üretilmiştir. Bu dönem sanayi sektöründe özel ve kamu sektörü öncülüğünde, yüksek teknoloji üretim tekniklerinin kullanıldığı bir dönem olmuştur (Petek, 1997,s.7).1980 yılına gelindiğinde ise ihracata dayalı sanayileşme politikasının uygulanması dış ticaretin canlanmasını sağlamıştır. Böylelikle GSYİH’de ithalatın ve ihracatın payında artış meydana gelirken, 1987 yılına kadar ihracattaki yükselişli eğilim devamlılığını korumuştur. Sanayi sektörünün katma değerindeki artış, 1981-1988 döneminde reel GSYİH oranını geçerek %8.1 düzeyine yükselmiştir. AB ile 1 Ocak 1996’da Gümrük Birliği Anlaşması’nın yapılmasıyla sanayi ürünlerinde gümrük vergisi sıfıra inmiş ve Türkiye’nin AB ile olan sanayi ihracatı giderek artmıştır. Böylelikle Türkiye ekonomisi dışa açılma politikasıyla birlikte daha çok üretim yapmış ve imalat sanayi sektörünün önemi artmaya başlamıştır. İmalat sanayide üretilen malların katma değerinin tarıma sektörüne göre daha yüksek olması nedeniyle emek arz edenler imalatla daha çok kar elde etmeye başlamış ve iş gücü, tarımdan sanayi sektörüne doğru kaymaya başlamıştır. Ancak zamanla küreselleşmenin ve teknolojinin etkisiyle birlikte sektörel yapı, sanayiden hizmetlere doğru yer değiştirmiş ve böylelikle Türkiye de sanayisizleşme sürecine dahil olmuştur (Köse ve Dineri, 2020, s.584). Özellikle sanayileşme politikalarından gittikçe uzaklaşıldığı 2000 sonrası dönemde, sanayi yerine turizm ve finans gibi hizmet sektörlerinin tercih edilmesi sanayisizleşme eğilimini daha da güçlendirmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2017, s.71). Bu eğilimin artması ve 2001 yılı krizinin etkisiyle birlikte sanayi sektöründe

büyüme hızı yavaşlamış ve sanayi istihdamı azalmaya başlamıştır. Tablo 7'deki, sanayi alt sektörlerinin⁵ de bulunduğu DPT (2004) verilerine göre, 2001 krizinin ardından %13 oranında küçülen toplam sanayi sektörü, 2008 krizi sonrasında ise yaklaşık olarak %7 oranında küçülmüştür.

Tablo 8.

2000-2010 Dönemi Sanayi Büyüme Oranı (1998 Yılı Fiyatlarıyla)

	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010
SANAYİ	6.6	-7.3	2.7	7.8	8.6	8.3	5.8	0.3	-6.9	12.6
İmalat	7.5	-8.6	2.9	8.4	8.2	8.4	5,6	-0.1	-7.2	9.2
Maden	-1.0	-6.5	-2.4	-2.2	9.0	5.2	8.1	5.4	-6.7	4.7
Enerji	6.0	-3.4	3.3	4.9	14.1	8.6	6.8	3.7	-3.4	7.3

Kaynak: DPT (2004)

2001 ve 2008 krizlerinden sonra en çok etkilenen sektör maden ve imalat sektörü olmuştur. Buna göre maden ve imalat sektörünün büyüme oranı, enerji sektörüne kıyasla daha düşük seviyede kalmış ve bu iki sektör krizlerin etkisinden daha zor kurtulmuştur. 2010 yılında ise toplam sanayide toparlanma başlamıştır.

Tablo 9.

Türkiye’de İmalat Sanayinin GSYİH İçindeki Payı ve Büyüme Oranı

Yıllar	GSYİH Payı	Büyüme Oranı
1970	16.1	1.6
1980	17.1	-3.9
1990	22.0	9.7
2000	18.7	7.5
2001	17.7	-8.6
2005	16.9	8.2
2008	16.3	-0,1
2010	15.1	9.2
2015	16.7	5.9
2019	18.3	-2.4
2020	19.1	3.2

Kaynak: Dünya Bankası (2021)

⁵ Türkiye’de sanayi sektörü, üç alt sektör olarak sınıflandırılmaktadır. Toplam üretim endeksi içinde alt sektörlerin ağırlıklarındaki en büyük payı imalat sanayi, ikinci olarak elektrik, gaz, buhar vb. üretim sektörü, üçüncü olarak ise madencilik ve taş ocaklığı sektörü almaktadır (Eğilmez, 2012).

Tablo 7'ye göre, imalat sanayinin katma değer payı 1970 yılında % 16.1 oranında gerçekleşmiştir. İhracata dayalı sanayileşme politikasının uygulanmasıyla birlikte bu pay 1980 yılından itibaren artmaya başlamıştır. Buna göre imalatın katma değeri 1990 yılında %22 düzeyine yükselirken, büyüme oranı da %9.7 oranında gerçekleşmiştir. 1990-2000 döneminde imalatın katma değer payı ortalama %21 seviyelerinde seyretmiştir. 2001 krizinden sonra sanayi için ithal ürün tercihinin artması, katma değeri düşük ve sermaye faktörünün ağırlıkta olduğu teknolojik bir yapının oluşmasına neden olmuştur. 2008 krizinden sonra ise imalat sanayinin büyüme oranında artış gerçekleşmiş ve 2017 yılına kadar imalatın payı ortalama %16 düzeyinde kalmıştır. Son iki yılda ise katma değer payı artış gösterirken, üretim değeri 139 milyar dolardan 137 milyar dolara gerilemiştir.

4.2.3. Türkiye’de Hizmet Sektörü

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı’dan devraldığı tarım ağırlıklı ekonomik yapıyı kalkındırabilmek amacıyla sanayi sektörüne öncelik vermiştir. Sanayileşme yolunda yapılan çalışmalar başarılı olsa da II. Dünya Savaşı ve ülkedeki diğer etkenler nedeniyle devamlılık sağlanamamış ve hizmetler sektörü gelişmemiştir. Sanayileşmede ilerleme sağlandıkça hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığı artmıştır (Çatalbaş, 2005, s.179).

Tablo 10.

Türkiye’de Hizmetler Sektörünün GSYH’deki Payı (%), (1923-1960)

Yıllar	Hizmetler
1923-1930	45.0
1931-1940	42.5
1948-1949	42,9
1950-1953	42.4
1954-1956	45.3
1957-1960	43.6

Kaynak: Şahin, (2002)

Hizmetlerin GSYİH içindeki payı, 1923-1960 döneminde ortalama %43 düzeylerinde seyretmiştir. 1923’ten 1940’lara kadar Türkiye ekonomisinin sektörel pay

dağılımında hizmetler sektörü tarımdan sonra ikinci sırada gelmektedir. Zaman içinde hizmet sektörü hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Sektörel yapının 1923'ten günümüze kadar dönüşümü sonucunda tarımın payı gittikçe azalmış, sanayi ve hizmetlerde ise artışlar gerçekleşmiştir. Ancak sanayinin başlangıçtan bu yana sektörel ağırlığı hizmetlerden daha az olmuştur. Özellikle 1980'lerde dışa açılma serüveniyle birlikte, bu iki sektör arasındaki makas farkı gittikçe artmıştır.

Tablo 11.

Türkiye’de Hizmet Sektörünün GSYİH İçindeki Payı ve Büyüme Oranı

Yıllar	GSYİH Payı	Büyüme Oranı
1970	46.3	4.3
1980	49.0	-1.5
1990	48.1	10.4
2005	53.0	7.3
2008	55.5	1.4
2010	54.5	5.3
2015	53.5	5.6
2019	56.4	2.7
2020	54.2	0.6

Kaynak: Dünya Bankası (2021)

Tablo 10’ da, hizmetler sektörü payının 1980 yılı itibariyle arttığı gözlemlenmektedir. Bu yıl içinde büyümede azalma gerçekleşirken, hizmetlerin katma değerinde ise artış gerçekleşmiştir. Hizmet sektörünün büyüme oranı 1990’larda spekülasyon sermaye hareketlerinin artmasıyla birlikte yükselişe geçmiş ve böylece 1990 yılında %10.4 oranında yüksek bir büyüme kaydedilmiştir. 2001 krizinde eksi büyüme gösteren hizmet sektörü, 2008 krizinde ise %1.4 oranında bir büyüme sağlamıştır. 2000-2020 döneminde hizmetler sektörünün katma değeri ortalama % 54 düzeyinde kalırken, büyümede ise dalgalı bir eğilim göstermiştir.

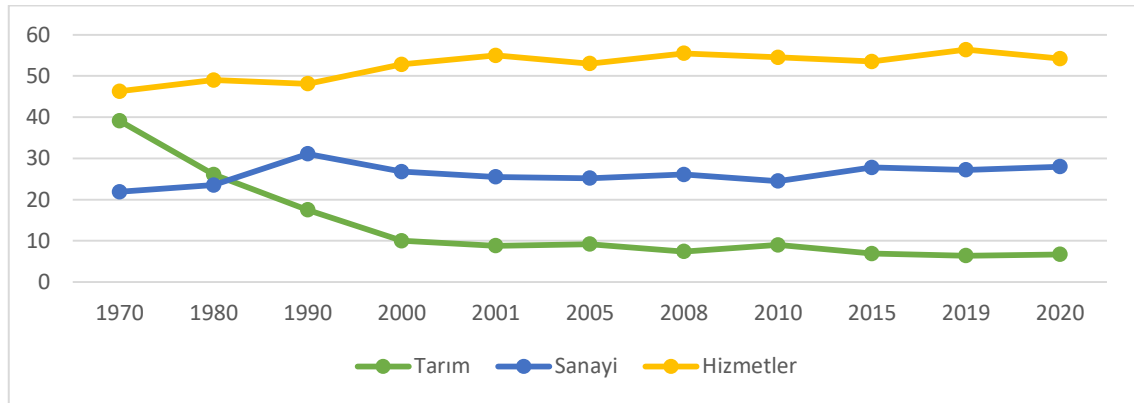
Türkiye; ticaret, mühendislik, inşaat, turizm, ulaştırma, lojistik gibi hizmet sektörlerinde rekabet avantajına sahip bir ülkedir (Sümer, 2008, s.41). İthalat ve ihracattaki en çok payı turizm, inşaat, ulaştırma ve diğer sektörler almaktadır. Özellikle turizm sektörü, dış ticarete yüksek bir paya sahiptir. Türkiye’nin başarılı olduğu ikinci sektör ise ulaşım sektörüdür. Ulaşım sektörü, turizmden sonra en çok döviz geliri

sağlayan sektör konumundadır. Türkiye'nin toplam hizmet ihracatında turizm, ulaştırma, inşaat ve bilgisayar sektörlerinin payı % 70'lere ulaşmıştır (Ekinci, 2008). İnşaat ise turizm ve ulaştırmadan sonra en çok gelir getiren üçüncü sektördür.

TÜİK (2021) verilerine göre, Türkiye'nin (2020) hizmet alt sektörleri içinde ticaretin GSYİH payı % 12.3, ulaştırma ve depolama %7,9, İnşaat %5.2, bilgi iletişim %2.7, finans ve sigorta faaliyetleri %3.7, eğitim %4,1, gayrimenkul faaliyetleri ise %6.3 oranındadır. Gelişmiş ülkelerde finans, bilgi iletişim ve eğitim gibi sektörlerin katma değerleri çok daha yüksektir. Türkiye ise henüz gelişmiş bir hizmet sektörüne dönüşümü gerçekleştirememiştir. Gelişmiş ülkelerdeki sanayileşme seviyesine ulaşılmadan hizmetler sektörüne ağırlık verilmesi, hizmetlerin düşük katma değerli bir yapıya bürünmesine yol açmıştır.

4.3. Türkiye’de Sektörel Değişim ve İstihdamın Yapısı

Türkiye’de sektörel değişimlerin, 1970-2020 döneminde sanayisizleşme olgusuna uygun bir eğilim izlediği görülmektedir. Buna göre tarımın payında belirgin bir azalma görülürken, sanayide ise önce artan sonra azalan bir eğilim gerçekleşmiştir. Hizmetlerde ise sürekli artan bir eğilim vardır.

Şekil 6. Türkiye’de Sektörlerin GSYH içindeki Payı, (1970-2020)

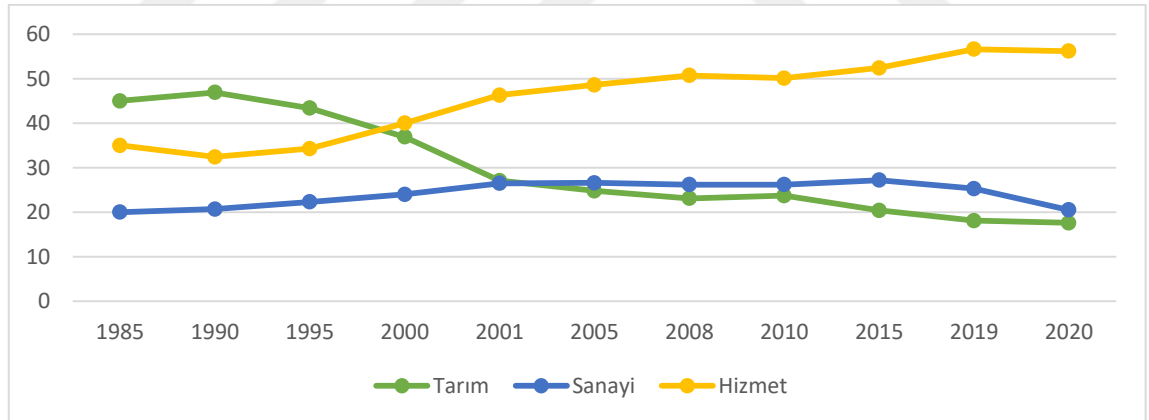
Kaynak: Dünya Bankası (2021)

Dünya Bankası (2021) verilerine göre, (Şekil 6) tarımın katma değer payı 1970 yılında % 39.1 düzeyindeyken, 2000 yılında %10’a gerilemiştir. Son 20 senede ise tarımın payı giderek daha da azalmış ve 2020’de bu oran %6.7 düzeyinde gerçekleşmiştir. Sanayinin payı ise 1970’te %21.9 iken 1990’da yüksek bir artış göstererek %31.1 düzeyine ulaşmış, daha sonra ise azalma eğilimine girerek 2001’de %

25.5'e kadar gerilemiştir. 2008 ve sonrasında ise artış eğilimi gözlenmiştir Hizmetler sektöründe ise sürekli artan bir eğilim gözlenmektedir. Buna göre 1970'te %46.3 düzeyindeyken, 2020'de bu oran %54.2 seviyesine yükselmiştir. Türkiye'nin 1930-1970 döneminde tarım ağırlıklı bir ekonomik yapısı mevcutken, bu durum 1970'ten sonra değişmeye başlamıştır. Bu durumun oluşmasında

Tarımın GSYİH içindeki payı 1970'li yıllardan itibaren azalmaya başlamıştır. Ekonomik gelişmeyle birlikte, tarımın GSYİH içindeki payının azalması tarımın önemsiz bir sektör olduğunu göstermemektedir. Sanayi ve hizmet sektörlerindeki büyüme oranı tarımdan daha yüksek olması nedeniyle toplam GSYİH içinde tarım sektörünün payı azalış görülmektedir.

Teknolojik gelişmelerle birlikte, tarımda makineleşmenin artması, hızlı ve verimli bir üretimin oluşmasını sağlamıştır. Ancak bu durum tarım sektöründe istihdamın azalmasına neden olmuştur. Özellikle 1990-2000 döneminde, tarımdan kopan istihdam sanayi ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. 2000'lerde ise özelleştirmelerin artması ve hizmet sektörünün ağırlık kazanmasıyla birlikte sanayi sektörü geri planda kalmıştır.

Şekil 7. Türkiye’de Sektörlerin Toplam İstihdam İçindeki Payı, (1985-2020)

Kaynak: Dünya Bankası (2021)

Şekil 7’de de görüleceği üzere, Türkiye’de sektörler istihdam açısından da sanayisizleşmeye uygun bir eğilim sergilemektedir. Buna göre, 1985 yılında tarımın toplam istihdam içindeki payı %45 iken, bu oran 2020’de %17.6 düzeyine gerilemiştir. Sanayi sektörü istihdamı 1985’te %20 oranındayken, 2001’de %26.5’e, 2015’te ise %27.2 düzeyine yükselmiş ve daha sonra azalma eğilimine girmiştir. Hizmetler sektörü istihdamı ise 1985’te %35’ten 2020 yılında %56.2 seviyesine yükselmiştir.

Türkiye’de istihdamın hizmetler sektöründe yoğunlaşmasının nedenlerinde biri ise hizmetler sektöründe tarım ve sanayiye kıyasla daha çok iş imkanının bulunmasıdır. Hizmetler sektöründe kalifiye işgücünün yanında düşük kalifiye işgücü de istihdam edilebilmektedir. Özellikle teknolojik gelişmeye açık olmayan ve emek yoğun çalışma yapısı olan bu kesimin giderek artması, Türkiye’nin istihdamını ciddi biçimde etkilemektedir (Karagöl ve Akgeyik, 2010, s.24). Verimlilik açısından düşünüldüğünde, Türkiye’nin 2001 yılındaki hizmetler sektörü verimlilik düzeyi, 1993 yılındaki verimlilik düzeyinin gerisinde kalmıştır. Tarımdan kopan işgücünün hizmetlerde yoğunlaşması verimlilik artışını baskılamaktadır (Dura ve ATİK, 2002, s.263). Bu işgücü kesimi vasıfsız nitelikte olduğu için kentlerde katma değeri düşük ve genel olarak nitelik gerektirmeyen hizmetlerde çalışmakta ve bu da verimliliği düşürmektedir.

4.4. Türkiye’de Sektörel Değişimlerin Nedenleri

Türkiye’de sektörel değişimleri nedenleri; Gümrük Birliği’nin imalat sanayiye etkisi, finansallaşmanın artması, imalat sanayide düşük teknoloji düzeyinin varlığı gibi unsurlar sıralanmaktadır.

4.4.1. Gümrük Birliği’nin İmalat Sanayiye Etkisi

Türkiye ile AB arasında 1995’te Gümrük Birliği kararı kabul edilmiş ve 1 Ocak 1996 yılında ise bu karar yürürlüğe konulmuştur. Bunun sonucunda Türkiye İle AB arasında imalat sanayiye kapsayan ürün ticaretindeki gümrük vergilerine ve diğer ticareti kısıtlayan uygulamalara son verilmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye, AB’nin ortak ticaret politikaları doğrultusunda kendi mevzuatında ciddi değişiklikler yapmıştır. Bu konudaki güncellemeler ise halen devam etmektedir (Karluk, 2005a, s. 333).

Gümrük Birliği, Türkiye’nin 1980 yılından itibaren başlattığı ticari liberalizasyon sürecinin önemli bir adımını oluşturmaktadır. Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye’nin Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) ülkelerinden ve AB üyelerinden ithal ettiği sanayi mallarına yönelik koruma oranı sıfırlanmıştır. Üçüncü ülkelere ise bu oran %11 seviyesinden %6’ya indirilmiştir. Türkiye dış ticaretinin yarısından fazlasını AB ülkeleriyle yapmaktadır. Buna istinaden bu ticari liberalizasyon adımının taşıdığı anlam daha da önemli hale gelmiştir.

Tablo 12.*Türkiye Gümrük Birliği Sonrası Türkiye – AB Dış Ticaret Göstergeleri*

Yıl	Miktar (Milyon Dolar)						AB'nin Payı (%)		
	İhr.	Değ.%	İth.	Değ.%	İhr/İth	Hacim	İhr.	İth.	Hacim
1996	11,549	4.3	23,138	37.2	49.9	34,687	49.7	53.0	51.9
1997	12,248	6.1	24,870	7.5	49.2	37,118	46.6	51.2	49.6
1998	13,498	10.2	24,075	-3.2	56.1	37,573	50.0	52.4	51.5
1999	14,348	6.3	21,401	-11.1	67.0	35,749	54.0	52.6	53.2
2000	14,510	1.1	26,610	24.3	54.5	41,120	52.2	48.8	50.0
2001	16,118	11.1	18,280	-31.3	88.2	34,398	51.4	44.2	47.3
2002	18,459	14.5	23,321	27.6	79.2	41,780	51.2	45.2	47.7
2003	24,484	32.6	31,695	35.9	77.2	56,179	51.8	45.7	48.2
2004	34,451	40.6	45,444	43.3	75.8	79,895	54.6	46.6	49.8
2005	38,400	11.5	49,220	8.3	78.8	87,620	52.7	42.1	46.4
2006	35,257	12.4	44,289	10.2	79.6	79,545	52.0	39.4	44.2

Kaynak: Tonus, 2007

Tablo 12'ye göre Türkiye'nin 1996-2005 döneminde AB yönelik ihracatı yıllık ortalama %13,8 düzeyine yükselmiştir. Ekonominin daralma dönemlerinde (1999 ve 2001) ithalat oranı doğal gaz ve ham petrol dışında gerileme gösterirken, genişleme döneminde yükselişe geçmiştir. İthalatın GSMH'ye oranı 1996-99 döneminde %23,2 iken, 2003-2005 döneminde bu oran ekonomik daralma ve TL'deki değer kaybından dolayı % 27,8'e seviyesine yükselmiştir. 2003-2005 döneminde ise ithalat oranı, TL'nin değerlenmesi ve ekonomik büyümeyle birlikte % 31'e çıkmıştır. Doğal gaz ve ham petrol ithalatının yanında imalat sanayi ürünleri ithalatındaki hızlı büyüme ithalat oranlarını yükseltmiştir. İmalat sanayi ithalatı, 1997-2005 döneminde yılda ortalama % 11,5 oranında artış gösterirken, değeri 35,2 milyar dolardan 94 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. 2003-2005 döneminde ise ekonomideki hızlı büyüme ve TL'nin değerlenmesiyle birlikte imalat sanayi ithalatındaki yıllık ortalama artış % 31,5 düzeyine ulaşmıştır (Yükseler ve Türkan, 2006, s. 20).

Türkiye Gümrük Birliği sonrasında, ihracat teşvikleri dâhil olmak üzere dış ticaret politikasında bağımsızlığını yitirince döviz kuru politikalarıyla dış ticaretini yönlendirmeye çalışmıştır. Genel olarak kriz dönemlerinde düzeltici devalüasyonların

yapılması ve sonrasında aşırı değerlenmiş TL politikasının izlenmesi sanayi sektöründe kullanılan ara malı ithalinin ucuzlamasına neden olmuştur. Bu durum sektörün, ithalata olan bağımlılığını artırırken, büyümesinde de yapısal sorunlara neden olmuştur (Şenşes ve Taymaz, 2003, s.9)

Tonus (2007) çalışmasına göre, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmesiyle imalat sanayinin (1987 yılı üretici fiyatları) GSYİH payındaki en belirgin değişiklik 1997 yılında gerçekleşmiştir. Buna göre bu pay %24,7 olarak tespit edilmiştir. 1996-2005 döneminde imalatın GSYİH içindeki ortalama payı ise % 24 düzeylerinde seyretmiştir.

İmalat sanayi istihdamına bakıldığında ise özellikle 1998 yılından sonra uygulanan yapısal dönüşüm programlarıyla birlikte tarımdan kopan istihdam hizmetler sektörüne yönelmiştir. Bu dönemde imalat sanayide yeterli istihdam kapasitesi yaratılamazken, hizmetlerin toplam istihdam içerisindeki ağırlığı artmıştır. Gümrük Birliği sonrasında imalat sanayinin ortalama üretimi %4,8, ihracatı ise yıllık ortalama %11 oranında artış göstermiştir. Dışa açıklığın artmasıyla birlikte Türkiye'nin imalat sanayi ürünlerinin uluslararası alandaki rekabetçiliğinin temel koşulu verimlilik düzeyindeki artışları olmuştur. İmalat sanayinin 1996-2005 dönemindeki yıllık ortalama %5,5 verimlilik düzeyi dikkat çekmektedir. 2000'lerdeki kriz sonrasında da imalat sanayide faaliyette olan firmaların verimlilik düzeylerindeki artışı yapılanma sürecine girmeleri, teknolojik yatırımları ve kapasite kullanım oranlarını artırmalarından kaynaklanmıştır. Bu nedenlerden ötürü Türkiye, uyguladığı ekonomi politikalarıyla birlikte yüksek verimlilik artışlarına bağlı olarak imalat sanayide daha az istihdam yaratmıştır. Bu dönüşüm "istihdam yaratmayan büyüme (jobless-growth)" olgusunu ortaya çıkarmıştır. Türkiye'deki imalat sanayinin gelişimindeki bu göstergeler sanayisizleşme eğilimine işaret etmektedir. Ancak sanayileşme aşamasını tamamlayamamış Türkiye ekonomisi için bu durum "prematüre sanayisizleşme" olarak ifade edilmesi daha doğru bir tanımlama olacaktır (Tonus, 2007, s.193).

4.4.2. Finansallaşmanın Etkisi

1980'lerden itibaren gelişmekte olan pek çok ülke IMF ve DB'nin önerdiği yapısal uyum programlarına bağlı kalarak serbest dış ticaret ve finansal liberalizasyon politikalarını uygulamışlardır. Ülkeler içerde finansal sistem üzerindeki kontrolünün kaldırılması için tedbirler alırken diğer yandan sınırlarını da uluslararası sermaye

hareketlerine açmışlardır. Bu durum öncelikle bankacılık kesimiyle birlikte ülkelerin finansal sistemlerini geliştirmiştir. Ancak diğer yandan bu ülkeler, sermaye hareketlerine açık hala gelerek aşırı kırılgan bir ekonomik yapı sergilemişlerdir. Küreselleşmenin etkisiyle prematüre olarak gerçekleşen bu açıklık birçok ülke için maliyetli olmuştur. Bu doğrultuda ekonomiler borca dayalı bir büyüme sürdürürken diğer yandan spekülatif saldırılar ve finansal krizler karşısında dayanıksız hale gelmişlerdir (Soydan, 2013, s.165).

Türkiye ise 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte finansal liberalizasyon adına pek çok değişim gerçekleştirmiştir. Bunlardan bazıları faiz oranlarının devlet müdahalesi olmaksızın serbest piyasada belirlenmesi, kredi faiz oranlarının ve vadeli tasarruf mevduatlarının serbest bırakılmasıdır. 29 Aralık 1983'te ise yürürlüğe giren Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'yla birlikte döviz rejimi serbestleştirilmiş ve bu konuda ilerleyen süreçte pek çok düzenlemeye gidilmiştir (Hepaktan ve diğerleri, 2011, s. 64). Sermaye Piyasası Kanunu'nda yapılan düzenlemeler sonrasında 1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) faaliyetlerine başlamıştır. 2 Nisan 1986 tarihinde ise Bankalararası Para Piyasası (interbank) kurulmuştur. Bu gelişmeler sonucunda finans piyasalarında işlem hacmi artmış ve Merkez Bankası, Şubat 1987 tarihinde para arzını kontrol etmek amacıyla açık piyasa işlemlerini uygulamaya başlamıştır (Okyater, 2009, s. 79). 1989 yılında ise "32 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname" ile birlikte tam liberalizasyona geçilmiştir. Bu kararname sonucunda Türk Lirası yabancı paralar karşısında tam konvertibl hale gelmiştir. Devlet, yabancılara iç borçlanma kağıtları alma imkanı, bankalar ve özel finans kurumlara da yurtdışından borçlanma kağıtları alma imkanını sağlamıştır. En önemli nokta ise bu kararname ile kısa vadeli sermaye (portföy) yatırımlarındaki yasal engellerin kaldırılmış olmasıdır. Böylelikle uluslararası sermayenin ülkeye giriş-çıkışı serbest hale gelmiştir (Telalbaş, 2011,s.102).

1990'lı yıllarda Türkiye'nin finansal gelişimini üç temel süreç oluşturmaktadır. Bunlardan ilki finansal serbestleşme adına geliştirilen araçların birçoğunun kamu kesimi açıklarının finanse edilmesi amacıyla yaratılan menkul kıymetlerin oluşturmalarıdır. İkincisi Türk Lirası'nın yabancı para birimleri karşısındaki ikamesinin getirdiği sorundur (dolarizasyon). Üçüncüsü ise kısa vadeli sermaye hareketlerinin finansal piyasalar ve reel ekonomide istikrarsızlıklara yol açmasıdır (Yeldan, 2009, s.128-129). Üçüncü durum aynı zamanda Türkiye'nin kaynak tahsisini bozmuş ve ülkenin krizlerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu kapsamda ilk finansal kriz 1994 yılında

gerçekleşmiştir. Ardından 2000-2001 finansal krizleri ortaya çıkmış, çözümü içinse sıkı bir istikrar programı uygulanmıştır. Türkiye ekonomisinin, finansal liberalizasyon politikalarının önkoşullarını oluşturmada tam liberal ekonomiye geçmesi bu tür sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Finansal istikrarsızlıklar sonucu yükselen faiz oranları yatırımların azalmasına neden olurken, imalat sanayinin gelişimi de olumsuz etkilenmiştir. Uluslararası sermaye hareketleri sonucunda TL'nin aşırı değerlenmesi ithalatı cazip hale getirirken, ihracatta caydırıcı bir etki yaratmıştır. Bu durum imalat sanayide ithalatın artmasına neden olmuş ve imalat istenilen düzeyde bir katma değer sağlanamamıştır. Sonuçta sanayisizleşme olgusu üretimde durgunluk, işsizlik ve düşük kapasite kullanımlarıyla birlikte etkisini göstermiştir.

4.4.3. İmalat Sanayide Teknoloji Düzeyi

Türkiye’de imalat sanayinin teknoloji durumu TÜİK (2021)’in Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistik verilerine bağlı olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda imalat sanayinin 2015 ve 2020 yılı için teknoloji düzeyine göre çalışan sayısı, faktör maliyetleriyle katma değeri ve dış ticaret verileri eklenmiştir. Genel olarak bakıldığında Türkiye’nin imalat sanayi yapısı daha çok düşük ve orta düşük teknoloji ağırlıkta bir görünüm sergilemektedir.

Tablo 13.

İmalat Sanayide Teknoloji Düzeyine Göre Çalışanlar Sayısı

	2015	2020
Yüksek Teknoloji	75.335	108.418
Orta Yüksek Teknoloji	679.014	796.573
Orta-Düşük Teknoloji	1.002.092	1.169.031
Düşük Teknoloji	1.922.980	2.234.960

Kaynak: TÜİK, (2021)

Çalışan sayısına bakıldığında, 2015 yılında orta-düşük ve düşük teknoloji ağırlıkta üretim yapan girişimlerde çalışanlar toplam çalışanların %79,4’ünü, 2020 yılında ise %78,9’unu oluşturmaktadır. 5 yılda orta ve yüksek teknoloji alanında çalışan sayısı az da olsa artış gösterse de nitelikli işgücü bakımından, Türkiye gelişmiş ya da sanayileşmiş ülkelerin gerisinde kalmaktadır. Bu kapsamda, 2020 yılında düşük

teknoloji grubunda en fazla çalışan giyim eşyaları imalat alt sektörlerinde yer almaktadır. Düşük ve orta düşük teknoloji üretimde çalışanlar daha çok fabrikasyon metal ürünleri imalatı alt sektöründe, orta yüksek teknoloji üretimde çalışanlar, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römork imalatı alt sektöründe, yüksek teknoloji üretimde çalışanlar ise bilgisayar elektronik ve optik ürünleri imalatı ile eczacılık ve ilaç sanayi alanında yer almaktadır.

Tablo 14.

Teknoloji Düzeyine Göre Faktör Maliyetleriyle Katma Değer(Milyar TL)

	2015	2020
Yüksek Teknoloji	10,3	39,9
Orta Yüksek Teknoloji	59,7	188,8
Orta Düşük Teknoloji	72,7	192,2
Düşük Teknoloji	84,7	223,5

Kaynak: TÜİK,(2021)

Katma değer olarak bakıldığında bütün teknoloji gruplarında ciddi artışlar gerçekleşse de yeterli düzeye ulaşılamamıştır. Türkiye’de üretime katkısı olarak bakıldığında gıda ürünleri sanayisi ilk sırada yer almaktadır. 2020 yılı satış değerine göre gıda sanayi ürünleri imalatı %14,2, ana metal sanayi ürünleri %11,3, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römork imalatı %9,4 ve tekstil sanayi ürünleri ise %8,2’lik bir paya sahip ilk dört büyük sanayi bölümünü oluşturmaktadır.

Tablo 15.

Teknoloji Yoğunluklarına Göre Dış Ticaret Payı (%)

	2015		2020	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Yüksek	3,7	15,7	3,4	13,0
Orta Yüksek	31,8	44,3	35,9	41,7
Orta Düşük	29,5	26,5	27,2	34,5
Düşük	35,0	13,5	33,6	10,8

Kaynak: TÜİK,(2021)

2015 ve 2020 yılında orta yüksek teknoloji grubu ürün ihracatının toplam ihracata katkısı en yüksektir. Türkiye'nin orta-yüksek teknoloji grubundaki en önemli ihraç ürünü motor ve motorlu kara taşıtlarıdır. İkinci sırada ise elektrikli teçhizat ve kimya sanayi ürünleri gelmektedir. Tablo 15'e bakıldığında, 2020 yılında orta yüksek teknoloji grubu ürün ihracatında %4,1 oranında artış gerçekleşirken, yüksek teknoloji ürünlerin ihracat ve ithalat payında ise gerileme yaşanmıştır.

Türkiye'nin düşük teknoloji ürün grubu ihracatı dışında diğer tüm ürün gruplarındaki ihracatı, ithalatına bağlı olarak gelişmektedir. Başka bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ihracatı ithalata bağımlı olan sorunlu bir üretim yapısı bulunmaktadır. Bu kapsamda çeşitli sanayileşme politikaları uygulansa da dışa bağımlılık eğilimi ortadan kaldırılamamıştır.

Üç tablodan yola çıkarak imalat sanayide, Türkiye'nin orta yüksek ürün grubunda uzmanlaşma potansiyelinin olduğu söylenebilir. Ancak ülkenin düşük teknoloji ürünler dışında diğer ürün gruplarında ithalata bağımlı olması, yüksek teknoloji üretim alanında sanayileşmiş ülkelere kıyasla geri kalması ve ayrıca döviz kuru istikrarsızlıklarıyla karşılaşılması gibi sorunlar ekonominin krizlere karşı daha kırılgan hale gelmesine neden olmaktadır.

BÖLÜM V

EKONOMETRİK YÖNTEM

Bu bölümde, Türkiye ekonomisinde 1990-2020 dönemi için sanayisizleşme olgusunun olup olmadığı araştırılmıştır. Analiz yöntemi olarak ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Bu araştırmanın sonucuna göre, imalat sanayi katma değer bakımından bir sanayisizleşme eğilimine rastlanmamış ancak, imalat sanayi istihdamı açısından böyle bir eğilimle karşılaşmıştır.

5.1. Veri Seti ve Model

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde 1990-2020 dönemi için 31 gözlem sayısı ve 7 değişken kullanılarak sanayisizleşmenin varlığı test edilmiştir. Sanayisizleşmenin göstergesi olarak 2 farklı bağımlı değişken ele alınmıştır. Bunlar imalat sanayi istihdam payı ve sabit fiyatlarla imalat sanayi katma değer payıdır. Sanayisizleşmenin nedenleri olarak görülen verimlilik, ticari açıklık, sabit sermaye yatırım payı, kişi başına milli gelir ve kişi başı milli gelirin karesi bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir. Kişi başı milli gelir ile imalat sanayi istihdam ve reel katma değer payı arasındaki ters U ilişkisinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla kişi başı milli gelirin karesi modele eklenmiştir. Tablo 16'da ise bu veri setine ait açıklamalara yer verilmiştir.

Tablo 16.*Çalışmada Kullanılan Veri Seti*

Değişken	Açıklama	Tanım	Kaynak
KP	İmalat sanayi katma değer payı	$\frac{\text{İmalat sanayi katma değeri}}{\text{GSYH}}$	Dünya Bankası (2015 sabit fiyatlarla, \$)
İSTP	İmalat sanayi istihdam payı	$\frac{\text{İmalat sanayi istihdamı}}{\text{Toplam istihdam}}$	TÜİK
V	İmalat sanayi verimliliğinin logaritması	$\ln\left(\frac{\text{İmalat sanayi katma değeri}}{\text{İmalat sanayi istihdamı}}\right)$	Dünya Bankası (2015 sabit fiyatlarla, \$), TÜİK
TA	Ticari açıklık	$\frac{\text{İhracat} + \text{İthalat}}{\text{GSYİH}}$	TÜİK
SSY	Sabit sermaye yatırım payı	$\frac{\text{İmalat sanayi sabit sermaye yatırımları}}{\text{Toplam sabit sermaye yatırımları}}$	TÜİK (Cari fiyatlarla, TL)
KBMG	Kişi başına düşen milli gelirin logaritması	$\ln \frac{\text{GSYİH}}{\text{Nüfus}}$	Dünya Bankası (2015 sabit fiyatlarla, \$)
KBMG²	Kişi başına düşen milli gelirin karesi	$\left(\ln \frac{\text{GSYİH}}{\text{Nüfus}}\right)^2$	Dünya Bankası (2015 sabit fiyatlarla, \$)

İmalat sanayi istihdam payı ve sabit fiyatlarla imalat sanayi katma değeri sanayisizleşmenin göstergesi olarak görülmüş ve çalışmada bağımlı değişken olarak seçilmiştir. Bu iki değişkenin bağımsız değişkenler ile ilişkisi ise denklem 1 ve 2'den yola çıkarak A ve B modeli oluşturulmuştur.

$$\text{Model A: } \dot{ISTP} = a_0 + a_1 V + a_2 TA + a_3 SSY + a_4 \ln KBMG + a_5 \ln KBMG^2 \quad (1)$$

$$\text{Model B: } KP = \beta_0 + \beta_1 V + \beta_2 TA + \beta_3 SSY + \beta_4 \ln KBMG + \beta_5 \ln KBMG^2 \quad (2)$$

5.2. Tahmini Yöntem: ARDL Yaklaşımı

Zaman serisi analizlerinde öncelikle serilerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Analizlerde durağanlık şartını sağlamayan zaman serileri ile tahmin edilen modellerde gerçek olmayan regresyon sorunuyla karşılaşmaktadır. Ancak tüm serilerin aynı mertebeden durağanlık göstermeleri durumunda, seriler arasındaki uzun dönem ilişkinin varlığını tespit edebilmek için Engle-Granger (1987), Johansen (1988) ve Johansen-Juselius (1990) gibi eşbütünleşme testleri uygulanabilmektedir. Eğer serilerin durağanlık düzeyleri farklı ise Pesaran ve Shin (1995, 1997), Pesaran ve Smith (1998) ve Pesaran vd. (2001) yazarlar tarafından geliştirilmiş olan “ARDL (gecikmesi dağıtılmış otoregresif model) sınır testi” yöntemi kullanılmaktadır. ARDL yöntemi değişkenlerin düzey $I(0)$ ve birinci fark $I(1)$ gibi farklı mertebelerden durağan olması halinde eşbütünleşme ilişkisinin analiz edilmesine imkân sağlamaktadır. Bu yöntem ayrıca gözlem sayısının az olduğu verilerde sağlıklı sonuçlar almaya da olanak sağlamaktadır (Narayan ve Narayan, 2004). ARDL yönteminin avantajlarından bir diğeri ise kısıtsız hata düzeltme modelini kullanıyor olmasıdır. Kısıtsız hata düzeltme modeli değişkenlerin kısa ve uzun dönem elastikiyetleriyle ilgili bilgileri içermektedir. Bundan dolayı ARDL yöntemiyle diğer eşbütünleşme testlerinden daha sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek mümkündür.

ARDL yöntemi, bağımlı ve açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin açıklayıcı değişken olarak kullanıldığı en küçük kareler (EKK) regresyon yöntemine dayanmaktadır. ARDL sınır testi yönteminde öncelikle modeldeki değişkenler arasında eşbütünleşmenin sağlanıp sağlanmadığının tespiti için söz konusu model ARDL yöntemine dayalı kısıtsız hata modeline dönüştürülerek EKK tahmincisi ile tahmin edilmekte ve daha sonra bu modelden yola çıkılarak F ya da Wald istatistiğine dayanan sınır testi yapılmaktadır.

1 ve 2 nolu denklemlerden hareketle modelde yer alan değişkenler arasındaki eşbütünleşme tespiti için oluşturulan “iki aşamalı kısıtsız hata düzeltme modeli” 3 ve 4 nolu denklemlerde gösterilmiştir.

$$\begin{aligned}
\Delta \dot{STP}_t = & a_0 + \sum_{i=1}^P a_{1i} \Delta \dot{STP}_{t-i} + \sum_{i=0}^P a_{2i} \Delta \ln V_{t-i} \\
& + \sum_{i=0}^P a_{3i} \Delta TA_{t-i} \quad (3) + \sum_{i=0}^P a_{4i} \Delta SSY_{t-i} \\
& + \sum_{i=0}^P a_{5i} \Delta \ln KBMG_{t-i} + \sum_{i=0}^P a_{6i} \Delta \ln KBMG^2_{t-i} + a_7 \dot{STP}_{t-1} \\
& + a_8 \ln V_{t-1} + a_9 TA_{t-1} + a_{10} SSY_{t-1} + a_{11} \ln KBMG_{t-1} + \varepsilon_t
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
\Delta KP_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^P \beta_{1i} \Delta KP_{t-i} + \sum_{i=0}^P \beta_{2i} \Delta \ln V_{t-i} + \sum_{i=0}^P \beta_{3i} \Delta TA_{t-i} \quad (4) \\
& + \sum_{i=0}^P \beta_{4i} \Delta SSY_{t-i} + \sum_{i=0}^P \beta_{5i} \Delta \ln KBMG_{t-i} + \sum_{i=0}^P \beta_{6i} \Delta \ln KBMG^2_{t-i} \\
& + \beta_7 KP_{t-1} + \beta_8 \ln V_{t-1} + \beta_9 TA_{t-1} + \beta_{10} SSY_{t-1} + \beta_{11} \ln KBMG_{t-1} + \varepsilon_t
\end{aligned}$$

3 ve 4 nolu denklemlerindeki a_0 ve β_0 sabit terimleri, Δ fark işlemcisini, $a_{1i} - a_{5i}$ ve $\beta_{1i} - \beta_{5i}$ kısa dönem kat sayılarını, $a_6 - a_{10}$ ve $\beta_6 - \beta_{10}$ uzun dönem kat sayıları, p bağımlı ve bağımsız değişkenlerdeki gecikme uzunluklarını, ε_t ise hata terimlerini ifade etmektedir. Modelin çözülmesi için ilk olarak değişkenlerin optimum gecikme uzunlukları Akaike Information Criterion (AIC) veya Schwarz Information Criterion (SIC) kriterlerine bağlı olarak belirlenmektedir. Çalışmada seriler yıllık olarak ele alınmış ve Akaike (AIC) kriterleri dikkate alınarak optimum gecikme uzunluğu 3 olarak seçilmiştir.

Daha sonra eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilebilmesi için Wald testi aracılığıyla F istatistiği hesaplanmaktadır. Bu çerçevede, ARDL modelinde eşbütünleşmenin varlığının sınanması amacıyla şu hipotezler oluşturulmuştur:

$$H_0 = \alpha_6 = \alpha_7 = \alpha_8 = \alpha_9 = \alpha_{10} = \alpha_{11} = 0$$

$$H_1 = \alpha_6 \neq \alpha_7 \neq \alpha_8 \neq \alpha_9 \neq \alpha_{10} \neq \alpha_{11} \neq 0$$

$$H_0 = \beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = \beta_{10} = \beta_{11} = 0$$

$$H_1 = \beta_6 \neq \beta_7 \neq \beta_8 \neq \beta_9 \neq \beta_{10} \neq \beta_{11} \neq 0$$

Hesaplanan F testi değeri, Pesaran vd. (2001)'de yer alan alt ve üst kritik değerlerle karşılaştırılması gerekmektedir. Eğer hesaplanan değer üst kritik değerden yüksek çıkarsa H_0 hipotezi reddedilir. Değer, alt kritik değerden küçük olması durumunda H_1 alternatif hipotezi reddedilir. F istatistik değeri eğer alt ve üst değer arasında ise eşbütünleşmenin varlığıyla ilgili kesin bir yorum yapılamamaktadır (Pesaran vd., 2001, s. 289-290).

Sınır testi aracılığıyla değişkenlerin düzey değerleri arasında uzun dönem ilişkinin varlığı tespit edildikten sonra ARDL yöntemi ile değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki incelenmektedir. Kurulan model uzun dönem katsayıları vermekle birlikte ilişkinin anlamlı olup olmadığını da tespit etmektedir. Bu çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki için oluşturulan tahmini ARDL modelleri 5 ve 6 nolu denklemlerde gösterilmiştir.

$$\begin{aligned} \dot{STP}_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \dot{STP}_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \ln V_{t-i} + \sum_{i=0}^p a_{3i} TA_{t-i} \\ + \sum_{i=0}^q a_{4i} SSY_{t-i} + \sum_{i=0}^r a_{5i} \ln KBMG_{t-i} + \sum_{i=0}^s a_{6i} \ln KBMG^2_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (5)$$

$$\begin{aligned} KP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} KP_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \ln V_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} TA_{t-i} \\ + \sum_{i=0}^q \beta_{4i} SSY_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{5i} \ln KBMG_{t-i} + \sum_{i=0}^s \beta_{6i} \ln KBMG^2_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (6)$$

5 ve 6 denklemlerindeki a_0 ve β_0 , uzun dönem sabit terimleri, $a_{1i} - a_{5i}$ ve $\beta_{1i} - \beta_{5i}$ uzun dönem katsayılarını, ε_t uzun dönem hata terimini, m, n, p, q, r, s ise gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Uzun dönem katsayıları ve modelin uzun dönemde anlamlılığı belirlendikten sonra, kısa dönem ilişki analizi yapabilmek için ise ARDL yöntemine dayalı “hata düzeltme modeli” oluşturulmaktadır. Bu modeller 7 ve 8 nolu denklemlerde gösterilmiştir.

$$\begin{aligned}\Delta \dot{I}STP_t = & a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta \dot{I}STP_{t-i} + \sum_{i=1}^n a_{2i} \Delta \ln V_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{3i} \Delta TA_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^q a_{4i} \Delta SSY_{t-i} + \sum_{i=1}^r a_{5i} \Delta \ln KBMG_{t-i} + \sum_{i=1}^s a_{6i} \Delta n KBMG^2_{t-i} \\ & + a_7 ECT_{t-1} + \varepsilon_t\end{aligned}\quad (7)$$

$$\begin{aligned}\Delta KP_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta KP_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} \Delta \ln V_{t-i} + \sum_{i=1}^q \beta_{3i} \Delta TA_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta SSY_{t-i} + \sum_{i=1}^r \beta_{5i} \Delta \ln KBMG_{t-i} + \sum_{i=1}^s \beta_{6i} \Delta n KBMG^2_{t-i} \\ & + \beta_7 ECT_{t-1} + \varepsilon_t\end{aligned}\quad (8)$$

7 ve 8 nolu denklemlerindeki $a_{2i} - a_{6i}$ ve $\beta_{2i} - \beta_{6i}$ kısa dönem kat sayıları, a_0 ve β_0 kısa dönem sabit terimleri, ε_t kısa dönem hata terimini, m, n, p, q, r, s ise ilgili gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Her iki denklemde yer alan ECT_{t-1} değişkeni (hata düzeltme terimi) uzun dönem ilişkisinden elde edilen hata terimleri serisinin bir dönem gecikmeli değerini göstermektedir.

Bu değişkenin başında bulunun a_1 ve β_1 kat sayıları ise bağımlı ve açıklayıcı değişkenler arasında kısa dönemde oluşan bir dengesizliğin ne kadar bir zamanda yerine geleceğini ifade etmektedir. Ayrıca bu katsayıların negatif işaretli ve istatistiki açıdan anlamlı olması beklenmektedir.

ECT hata teriminin katsayısının 0 ile 1 arasında olması durumunda uzun dönem denge değerine bir yaklaşma olduğunu göstermektedir. Bu katsayının -1 ile -2 arasında değer alması durumunda hata düzeltme sürecinin uzun dönem denge değerleri çevresinde azalan dalgalanmalar göstererek, dengeye ulaştığını ifade etmektedir. Bu katsayının pozitif ya da -2'den küçük olması durumunda ise dengeden uzaklaşıldığını göstermektedir (Alam ve Quazi, 2003, s. 97).

5.3. Ampirik Bulgular

Bu alt bölümde Türkiye ekonomisinde sanayisizleşme olgusu analiz edilmektedir. Analizlerde ilk olarak imalat sanayi istihdam payının, devamında ise

imalat sanayi katma değer payının bağımlı değişken olarak yer aldığı ARDL tahminleri yapılmıştır.

İstihdam payının bağımlı değişken olarak yer aldığı ARDL (2, 2, 3, 3, 2, 2) tahmin sonuçları Tablo 17’de verilmiştir. Elde edilen F istatistik değerine (3.542) göre % 5 anlamlılık düzeyinde söz konusu değişkenler arasında uzun dönem bir ilişki görülmektedir. Narayan (2005) alt-üst sınırına ait kritik değerlerine göre ise bu anlamlılık % 10 düzeyindedir.

Tablo 17.

Model 5 Uzun Dönem Dinamikler (2, 2, 3, 3, 2, 2)

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t ist (Prob)
ISTP(-1)	1.418	0.292	4.854 (0.000)
ISTP(-2)	-0.827	0.318	-2.596 (0.028)
LV	-1.351	4.904	-0.275 (0.789)
LV(-1)	8.516	3.801	2.240 (0.051)
LV(-2)	-11.715	5.126	-2.285 (0.048)
TA	0.134	0.038	3.457 (0.007)
TA(-1)	-0.042	0.042	-0.997 (0.344)
TA(-2)	0.050	0.037	1.344 (0.211)
TA(-3)	0.080	0.038	2.104 (0.064)
SSY	0.087	0.070	1.249 (0.243)
SSY(-1)	-0.189	0.117	-1.620 (0.139)
SSY(-2)	0.167	0.088	1.897 (0.090)
SSY(-3)	-0.055	0.050	-1.102 (0.298)
LKBG	20.759	134.049	0.154 (0.880)
LKBG(-1)	-206.171	144.280	-1.428 (0.186)
LKBG(-2)	201.325	155.565	1.294 (0.227)
KALKBG	-1.276	7.169	-0.177 (0.862)
KALKBG(-1)	11.163	7.996	1.395 (0.196)
KALKBG(-2)	-10.722	8.505	-1.260 (0.239)
Uzun Dönem Katsayılar			
LV	-11.132	12.575	-0.885 (0.399)
TA	0.544	0.145	3.735 (0.004)
SSY	0.024	0.222	0.110 (0.914)
LKBG	38.932	33.383	1.166 (0.273)
KALKBG	-2.043	1.1050	-1.848 (0.097)
Diagnostik Testler			
F test	3.542	ARCH(1)	0.284 (0.593)
LM	2.328 (0.127)	Jarque Bera	0.296 (0.862)

Tablo kritik değerleri Pesaran vd. (2001)’den alınmıştır. I(0) ve I(1) için kritik değerler %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde sırasıyla, 1.81-2.93, 2.14-3.34, 2.44-3.71’dir. Ayrıca Narayan (2005)’e göre tablo I(0) ve I(1) için kritik değerleri ise %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde sırasıyla, 4.13-5.76, 2.91-4.19, 2.40-3.51’dir.

Uzun dönem katsayılar incelendiğinde imalat sanayi verimliliğinin imalat sanayi istihdamı üzerindeki etkisinin negatif, sabit sermaye yatırım payı ve kişi başı milli gelirin pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir. Fakat bu katsayıların tümü istatistiksel olarak anlamsızdır. Ticari açıklık değişkeni ise pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu bir etkiye sahiptir. Ters-U ilişkisini araştırmak amacıyla modele eklenen kişi başı milli gelirin karesi negatif ve istatistiksel olarak % 10 düzeyinde anlamlıdır. Yani kişi başı gelir arttıkça imalat sanayi istihdamı önce artan sonra azalan bir eğilim sergileyerek ters U şeklini almaktadır. Diğer bir ifadeyle ekonominin gelişmişlik düzeyini ifade eden milli gelir arttıkça belirli bir noktaya kadar sanayi istihdamı artmakta ve daha sonrasında ise azalışa geçmektedir. Bu durum ekonomi büyüdükçe sanayi sektöründen diğer sektörler doğru bir kaymanın beklenmesini ortaya çıkarırken, imalat sanayi istihdam payı açısından da sanayisizleşmeye bir işaret olarak değerlendirilebilir.

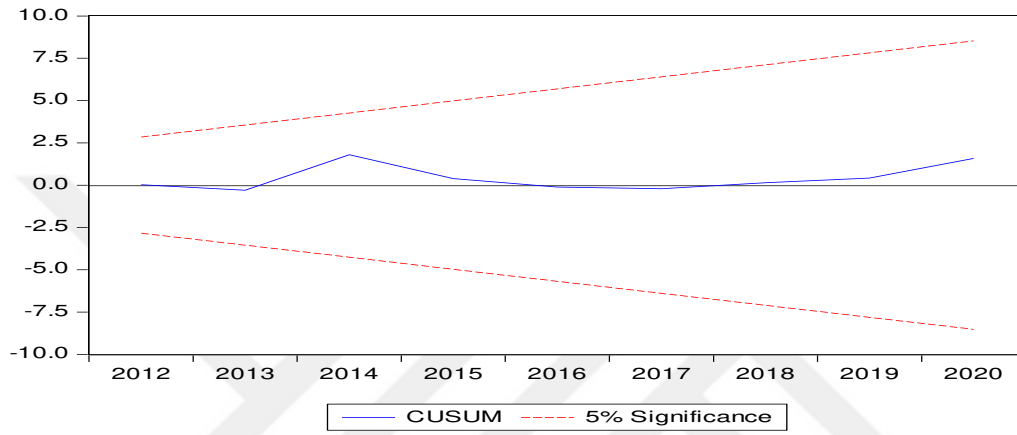
Tablo 18.

Model 6 Kısa Dönem Dönem Dinamikler (2, 2, 3, 3, 2, 2)

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t ist (Prob)
D(ISTP (-1))	0.827	0.166	4.962 (0.000)
D(LV)	-1.351	2.180	-0.619 (0.550)
D(LV(-1))	11.715	2.590	4.522 (0.001)
D(TA)	0.134	0.021	6.286 (0.000)
D(TA(-1))	-0.130	0.022	-5.702 (0.000)
D(TA(-2))	-0.080	0.025	-3.202 (0.010)
D(SSY)	0.087	0.037	2.355 (0.042)
D(SSY(-1))	-0.111	0.048	-2.310 (0.046)
D(SSY(-2))	0.055	0.027	2.025 (0.073)
D(LKBG)	20.759	73.810	0.281 (0.784)
D(LKBG(-1))	-201.325	70.334	-2.862 (0.018)
D(KALKBG)	-1.276	4.036	-0.316 (0.759)
D(KALKBG(-1))	10.722	3.851	2.783 (0.021)
CointEq(-1)*	-0.408	0.071	-5.750 (0.000)

Tablo 18'deki kısa dönemli analiz sonuçlarına göre ECT_{t-1} ile ifade edilen hata düzeltme teriminin katsayısının -1 ile 0 arasında ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durum kısa dönemde meydana gelen sapma ya da şokların uzun dönemde dengeye geleceğini göstermektedir. Buna sonuca göre kısa dönemde meydana gelen sapmanın 1 yıl sonra % 40'ı dengeye geleceği anlaşılmaktadır.

Modeldeki parametrelerin kararlılığını araştırmak için Cusum grafiği Şekil 8’de gösterilmiştir. Cusum testinde ardışık artıkların toplamının kritik sınırlar için olup olmadığı incelenmektedir. Elde edilen değer %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içinde kalıyorsa tahmin edilen parametrelerin kararlı olduğu ifade edilir. Şekil 8’de görüldüğü üzere imalat sanayi istihdam payının bağımlı değişken olduğu modelden elde edilen ardışık artıkların %5 kritik sınırlar içerisinde yer almaktadır. Bu açıdan elde edilen parametre tahminleri istikrarlıdır.

Şekil 8. ARDL (2, 2, 3, 3, 2, 2) Modeli için CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

İmalat sanayi reel katma değerinin bağımlı değişken olarak yer aldığı ARDL (3, 3, 0, 3, 3, 3) tahmin sonuçları Tablo 19’da gösterilmektedir. Tahmin edilen F istatistik değeri (9.237) söz konusu değişkenler arasında %1 anlamlılık düzeyinde uzun dönemli bir ilişkinin varlığını belirtmektedir. Narayan (2005) alt-üst kritik değerlerine göre bakıldığında ise bu anlamlılık düzeyinin % 1 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 19.*Model 7 Uzun Dönem Dinamikler (3, 3, 0, 3, 3, 3)*

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t ist (Prob)
KP(-1)	0.247	0.151	1.631 (0.141)
KP(-2)	-0.242	0.252	-0.962 (0.364)
KP(-3)	0.388	0.251	1.541 (0.161)
LV	4.306	0.927	4.640 (0.001)
LV(-1)	-2.741	1.288	-2.126 (0.066)
LV(-2)	-1.445	1.281	-1.127 (0.292)
LV(-3)	-4.213	1.612	-2.612 (0.031)
TA	0.017	0.008	1.992 (0.081)
SSY	0.032	0.018	1.763 (0.115)
SSY(-1)	0.004	0.029	0.161 (0.875)
SSY(-2)	0.119	0.034	3.462 (0.008)
SSY(-3)	0.040	0.029	1.351 (0.213)
LKBG	-76.713	33.417	-2.295 (0.050)
LKBG(-1)	18.062	45.509	0.396 (0.701)
LKBG(-2)	123.347	46.055	2.678 (0.028)
LKBG(-3)	-53.651	36.859	-1.455 (0.183)
KALKBG	4.385	1.849	2.370 (0.045)
KALKBG(-1)	-0.778	2.527	-0.307 (0.766)
KALKBG(-2)	-7.180	2.558	-2.806 (0.023)
KALKBG(-3)	3.257	2.039	1.597 (0.148)
Uzun Dönem Katsayılar			
LV	-6.745	4.602	-1.465 (0.180)
TA	0.029	0.024	1.191 (0.267)
SSY	0.325	0.184	1.761 (0.116)
LKBG	18.202	12.300	1.479 (0.177)
KALKBG	-0.520	0.459	-1.133 (0.289)
Diagnostik Testler			
F test	9.237	ARCH(1)	0.762 (0.382)
LM	0.010 (0.918)	Jarque Bera	2.900 (0.234)

Tablo kritik değerleri Pesaran vd. (2001)'den alınmıştır. I(0) ve I(1) için kritik değerler %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde sırasıyla, 1.81-2.93, 2.14-3.34, 2.44-3.71'dir. Ayrıca Narayan (2005)'e göre tablo I(0) ve I(1) için kritik değerleri ise %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde sırasıyla, 4.13-5.76, 2.91-4.19, 2.40-3.51'dir.

İmalat sanayi verimliliğinin imalat sanayi katma değeri üzerindeki etkisinin negatif, ticari açıklık, sabit sermaye yatırım payı ile kişi başı milli gelir değişkenlerinin etkilerinin pozitif fakat istatiksel olarak anlamsız oldukları görülmektedir. Ayrıca kişi başı milli gelirin karesi negatif ve istatiksel olarak anlamsız olduğundan ters U ilişkisi kurulamamıştır. Analizden de anlaşılabacağı üzere katma değer bakımından bir sanayisizleşmenin olmadığı görülmektedir.

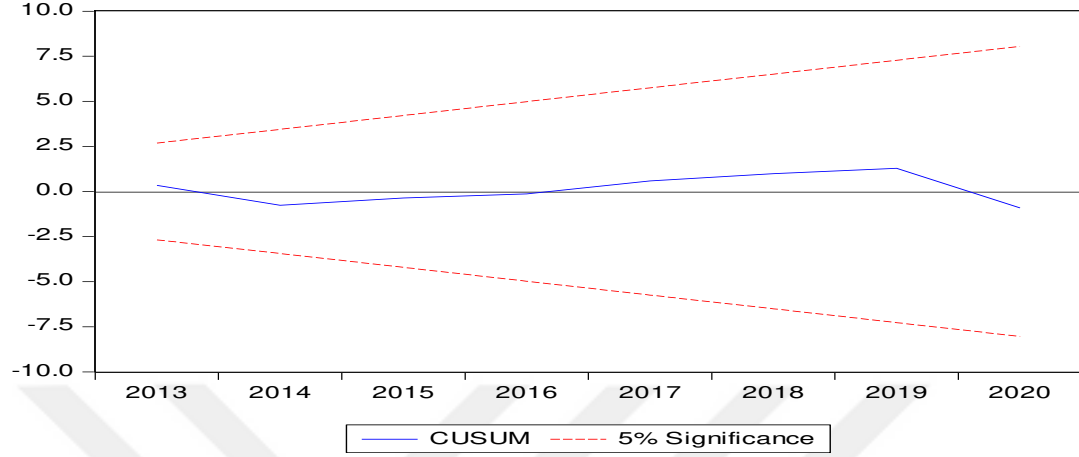
Tablo 20.

Model 8 Kısa Dönem Dinamikler (3, 3, 0, 3, 3, 3)

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t ist (Prob)
D(KP(-1))	-0.145	0.082	-1.762 (0.116)
D(KP(-2))	-0.388	0.108	-3.588 (0.007)
D(LV)	4.306	0.552	7.796 (0.000)
D(LV(-1))	5.658	0.972	5.818 (0.000)
D(LV(-2))	4.213	0.846	4.974 (0.001)
D(SSY)	0.032	0.010	2.972 (0.017)
D(SSY(-1))	-0.160	0.022	-7.029 (0.000)
D(SSY(-2))	-0.040	0.015	-2.575 (0.032)
D(LKBG)	-76.713	19.851	-3.864 (0.004)
D(LKBG(-1))	-69.695	21.734	-3.206 (0.012)
D(LKBG(-2))	53.651	19.330	2.775 (0.024)
D(KALKBG)	4.385	1.113	3.937 (0.004)
D(KALKBG(-1))	3.923	1.207	3.247 (0.011)
D(KALKBG(-2))	-3.257	1.073	-3.032 (0.016)
CointEq(-1)*	-0.606	0.063	-9.490 (0.000)

Tablo 20'deki kısa dönemli analiz sonuçlarına göre ECT_{t-1} ile ifade edilen hata düzeltme teriminin katsayısının -1 ile 0 arasında ve istatiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durum kısa dönemde meydana gelen sapma ya da şokların uzun dönemde dengeye geleceğini göstermektedir. Buna sonuca göre kısa dönemde meydana gelen sapmanın 1 yıl sonra % 60'ı dengeye geleceği anlaşılmaktadır.

Modeldeki parametrelerin kararlılığını araştırmak için Cusum grafiği Şekil 9’da gösterilmiştir. Bu doğrultuda model B için yapılan test sonuçlarına bakıldığında yapısal bir kırılma olmadığı ve katsayıların istikrarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 9. ARDL (3, 3, 0, 3, 3, 3) Modeli için CUSUM Grafiği

SONUÇ

Sanayisizleşme olgusu kalkınma iktisadı açısından bakıldığında yapısal dönüşüm sürecinin ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Sanayisizleşme olgusunun temeli Clark (1940) ve Kuznets (1966)'in yapısal dönüşüm alanında yaptığı çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmalara göre sanayisizleşme olgusu, ekonomik gelişim sürecinde üretken kaynakların düşük katma değerli sektörlerden yüksek katma değerli sektörler kayması olarak ifade edilmektedir. Başka bir ifadeyle, sanayisi belli bir olgunluk düzeyine ulaşan ülkelerde, ekonomik faaliyetlerin sanayiden hizmetlere doğru evrilmesi sanayisizleşmeye işaret olarak gösterilmiştir. İlk tanımlandığı dönemde bir ülkede sanayisizleşmenin olup olmadığını anlayabilmek için imalat sanayi istihdam payındaki azalışlar temel ölçüt olarak kullanılmıştır. Ancak bu göstergenin tek başına bir ekonomi için sanayisizleşmenin tespitinde kullanılması, sağlıklı bir sonuç verip vermeyeceği hususundaki tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu yüzden imalat sanayi istihdam göstergesiyle birlikte GSYİH içinde imalat sanayi reel katma değer payındaki azalışların da kullanılması sanayisizleşmenin tespitinde daha sağlıklı bir gösterge olarak kabul edilmiştir.

Küreselleşme, teknolojinin hızla ilerlemesi ve artan ticaret etkisiyle birlikte sanayisizleşme olgusu tüm dünyayı etkisi altına almış ve ekonomik etkileri ülkelere göre farklı şekillerde sonuçlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında sanayisizleşme olgusunun araştırılması iktisat literatürü açısından önem arz etmektedir.

Sanayisizleşme olgusu ilk olarak 1970'lerde Birleşik Krallık'ta ortaya çıkmış ve daha sonra başta ABD, Avrupa ülkelerinin büyük bir kısmı ve Latin Amerika ülkelerinde hizmet sektörünün büyümesiyle sanayisizleşmeye başlamıştır. Ancak bu olgu gelişmiş ülkelerin aksine gelişmekte olan ülkelere düşük teknoloji ve düşük katma değerli imalat üretimle birlikte hizmet ağırlıklı negatif sanayisizleşme (prematüre) olarak kendini göstermiştir.

Türkiye açısından bakıldığında sanayisizleşme olgusunun etkileri 1980'li yıllarda uygulanan liberalleşme politikalarıyla başlamaktadır. Bu politikalar sonucunda hizmetler sektörüne bağlı bir büyümenin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de imalat sanayi istihdam ve katma değer bakımından bir sanayisizleşmenin olup olmadığının tespit edilmesi önem arz etmektedir.

Bu kapsamda çalışmada Türkiye ekonomisinde sanayisizleşme olgusu 1990-2020 yıllarını kapsayan dönemi için araştırılmıştır. Modellerde bağımlı değişken olarak

imalat sanayi katma değer payı ile imalat sanayi reel katma değer payı ve bağımsız değişken olarak ise imalat sanayi verimliliğinin logaritması, ticari açıklık, sabit sermaye yatırım payı, kişi başına düşen milli gelirin logaritması ve kişi başına düşen milli gelirin karesi değişken olarak yer almıştır. Söz konusu modeller ARDL ile tahmin edilmiştir.

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre imalat sanayi istihdam payına dayalı olarak oluşturulan 1.modelde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanmıştır. Uzun dönem katsayılar açısından incelendiğinde sadece ticari açıklık ve kişi başı milli gelir değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı diğer değişkenlerin ise anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İmalat sanayi istihdamı üzerinde ticari açıklık pozitif, kişi başı milli gelir ise negatif etkiye sahiptir. İmalat sanayi verimliliği negatif, sabit sermaye yatırım payı ve kişi başı milli gelir değişkenleri pozitif etkiye sahip ve istatistiksel olarak anlamsız olsa da bu değişkenler sanayisizleşmeye yönelik önemli bir ipucu olarak değerlendirilebilir.

İmalat sanayi reel katma değer payına dayalı olarak oluşturulan 2. modelde de değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanmıştır. Ancak uzun dönem katsayılar açısından incelendiğinde ise imalat sanayi verimliliği ile kişi başı milli gelirin karesi negatif, ticari açıklık, sabit sermaye yatırım payı ve kişi başı milli gelir pozitif etkiye sahipken, tüm değişkenlerin anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Son olarak 1. modelde kişi başı milli gelirin karesi ile imalat sanayi istihdam arasında ters- U ilişkisi sınanabilmektedir. Başka bir ifadeyle milli gelir arttıkça sanayi istihdamı belirli bir noktaya kadar artmakta daha sonrasında ise azalışa geçmektedir. Bu açıdan bakıldığında kişi başı milli gelir arttıkça sanayi sektöründen hizmetler sektörüne kaymanın beklenmesi imalat sanayi istihdamı bakımından sanayisizleşmeye işaret olarak değerlendirilebilir. Milli gelir ile imalat sanayi katma değer arasındaki nedensellik ilişkisi Rowthorn ve Romswamy (1999), Rowthorn ve Coutts (2004), Meçik ve Afşar (2015) çalışmalarından elde edilen sonuçlar ile uyumlu olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adenauer, V. (1998). "Aid and the Real Exchange Rate: Dutch Disease Effects in African Countries", *Intereconomics: Review of European Economic Policy*, 33, p. 177-185.
- Akaike, H. (1970), "Statistical Predictor Identification", *Annals of the Institute of Statistical Mathematics*, 22, pp. 203-217.
- Aksoy, T. (2012). 2001 sonrası Türkiye'de uygulanan sanayileşme stratejileri. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Aktan, C.C. (1994). Gerçek Liberalizm Nedir?, T Yayınları, İzmir.
- Alam, I. & R. Quazi (2003). "Determinants of Capital Flight: An Econometric Case Study of Bangladesh", *International Review of Applied Economics*, 17(1), 85-103.
- Altıparmak, A. (2002). "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, s. 35-59.
- Andreoni, A. (2011). "Productive Capabilities Indicators for Industrial Policy Design", *UNIDO Working Paper*. pp. 5.
- Arısoy, İ. (2008). Türkiye'de sanayi sektörü – iktisadi büyüme ilişkisinin Kaldor hipotezi çerçevesinde test edilmesi. (Tartışma Metni 2008/1). Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu
- Arslan, G. E. (2019). Küresel Kapitalizmin Sanayileşme Stratejisi "İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisi" İflas mı Etti? *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl:8 Sayı:15 s. 153.
- Aslan, N. & Yörük D. (2008). "Teoride ve Uygulamada Dış Ticaret Hadleri ve Kalkınma İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı:2. Ss.33-69.
- Auty, R. M. (1993): *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*, London, Routledge.
- Balkan, N. (1994). *Kapitalizm ve Borç Krizi*, 1.Basım, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 86-88.
- Bilen, M. & Güçlü, S. (1995). "1980 Sonrası Dönemde Gelir Dağılımında Meydana Gelen Değişmeler", *Yeni Türkiye*, Sayı 6, Eylül – Ekim.

- Bingöl, Ş. & Meçik, O. (2021). “Yeni Kapitalizm ve Türkiye’de Tarım Sektörünün Dönüşümü”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 23, Sayı: 1, Haziran 2021, s.602.
- Bluestone, B. & Harrison, B. (1982). *The Deindustrialization of America: Plant Closing, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books.
- Buluş, A. (2003). *Türk Politikalarının Temelleri*, Tablet Kitabevi, 1.baskı, Konya.
- Chenery H., S. Robinson and M. Syrquin, (1986). “Industrialization and growth, A Comparative Study,” Published for the World Bank, Oxford University Press.
- Chenery, H.B. (1960). ‘Patterns of Industrial Growth’, *American Economic Review*, Cilt 50, Sayı 4.
- Choi, Kwang. (1983). “Theories of Comparative Economic Growth”, Iowa State University Press, Ames, Iowa
- Clark, C. (1940). *The Conditions of Economic Progress*, Macmillan, London (504 pp).
- Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress*, 3d ed. London: Macmillan
- Cornwall, J. (1977). *Modern Capitalism. It’s Growth and Transformation*. St. Martin’s Press, New York.
- Çatalbaş, N. (2005). *Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri (Türkiye Uygulaması)*. Doktora Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, ss. 54-179.
- Çetnkaya M. & Muratoğlu G. (2020). ‘Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Sanayisizleşme ve Yeniden Sanayileşme’ Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi Third Sector Social Economic Review 55(3) s. 1378.
- Çoban Y. (2014). *Türkiye Ekonomisi* (4.baskı). İkinci Sayfa Yayınevi.
- Dalgıç, A. (2015). “Türkiye’de Sanayileşme Süreci ve Sanayileşmenin Geleceği” . *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar* , (603) , s. 95-101.
- Dasgupta, S. & A. Singh. (2006). ‘Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries: A Kaldorian Analysis’, United Nations University World Institute for Development Economic Research, Research Paper 2006/49. s.2.
- Doğaner Gönel, F. (2010). *Kalkınma ekonomisi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Doğruel. A.S. & Doğruel F. (2019). “Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme” *Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü, Çalışma ve Toplum Dergisi*.

- Doğruel, A.S. (2020). “Sanayisizleşmeyi Yeniden Düşünmek: Alternatif Bir Gösterge Olarak Kişi Başına İmalat Katma Değeri” Marmara Üniversitesi, Araştırma Makalesi, s.187-205.
- DPT (1963). Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963 — 1967, Ocak.
- DPT (2004). “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler” , s. 9-10.
- Duarte, M. & Restuccia, D. (2010). The role of the structural transformation in aggregate productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 125 (1), 129-173.
- Dura, C. & Atik, H. (2002). *Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye*. Birinci Basım. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2002.
- Eğilmez, M. (2012). “Kendime Yazılar”, <http://www.mahfiegilmez.com/2012/12/orta-gelir-tuzag-ve-turkiye.html>, Erişim Tarihi: (12.09.2021)
- Ekinci, M. B. (2008). *Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler Ve Türkiye*, İto Yayını, Yayın No: 2008-10, İstanbul.
- Engle, R. & Granger, C. W. J. (1987), “Cointegration and Error-correction: Representation, Estimation, and Testing”, *Econometrica*, 55, 251-276.
- Erkan, H. (1998). *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Eser, U. (2014), “Dünya Yeniden Sanayiye Dönerken Türkiye Dünya Sanayinin Neresinde?” *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisat Bölümü, İktisat ve Toplum Dergisi*, Sayı 45, s. 30.
- Felipe, J., Kumar, U. & Abdon, A. (2010). *As You Sow So Shall You Reap: From Capabilities to Oportunies*, Levy Economics Institute Working Paper, 613, 1.
- Gill, I. ve Kharas, H. (2007). “An East Asian Renaissance Ideas for Economic Growth”, *The World Bank*, Washington DC. pp. 12.
- Grübler, A. (1995). *Industrialization as a Historical Phenomenon*, International Institute for Applied Systems Analysis A-2361 Laxenburg, Austria pp.2
- Günaydın, G. (2006). *Avrupa Birliği genişleme sürecinde Türkiye, kırsal ve tarımsal politikalar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi.
- Hamid, N., ve Khan, M. (2015). Pakistan: A case of premature deindustrialization?. *The Lahore Journal of Economics*, 20, 107.
- Han, E., Kaya, A. A. (2006). *Kalkınma Ekonomisi – Teori ve Politika*, Nobel Basımevi, Ankara. s.12-14.

- Hepaktan, E., Çınar, S. & Dündar, Ö.(2011) “Türkiye’de Uygulanan Döviz Kuru Sistemlerinin Dış Ticaret ile İlişkisi,” Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 3(5), s. 62-82
- Herrendorf, B., Rogerson, R. & Valentinyi, A. (2013). Growth and structural transformation. National Bureau of Economic Research Working Paper No. 18996, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Hirschman, A.O.(1958). “The Strategy of Economic Development”,New Hawen, Yale University Pres.
- Islam, S. N., ve Iversen, K. (2018). From “Structural Change” to “Transformative Change”: Rationale and Implications. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. pp.4.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990), “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration-with Application to the Demand for Money”, Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 52, 169-210.
- Kaldor, N. (1966). Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom: An Inaugural Lecture (London: Cambridge University Press).
- Kaldor, N. (1966).Causes of the slow rate of economic growth of the United Kingdom: An inaugural lecture. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1967). Strategic factors in economic development. Ithaca: Cornell University Press.
- Kaldor, N. (1968). “Productivity and Growth in Manufacturing Industry: a reply”, *Economica*, 35, 385-391.
- Karaca, C. (2014). Türkiye’de Makroekonomik Sorunlar ve Maliye Politikası Çözümleri. İstanbul: Ekin Basım Yayın.
- Karafıkioğlu, M. (2012). Uluslararası Pazarlama Yöntemi, Beta Basın Yayın, İstanbul.
- Karagöl, E.T. ve Akgeyik T. (2010). Türkiye’de İstihdam Durumu: Genel Eğilimler. Seta (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) Analiz Dergisi, Ankara, 21:24
- Karluk, S. R. (2014). Türkiye Ekonomisi (13.baskı). İstanbul: Beta Yayınları
- Kazgan, G. (2008). Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001): Ekonomi politik açıdan bir irdeleme (2.baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2009). Küreselleşme ve Ulus-Devlet, Yeni Ekonomik Düzen, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Kazgan, G. (2009). Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi (4.baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kenessey, Z. (1987). "The Primary, Secondary, Tertiary And Quaternary Sectors Of The Economy", The Review of Income and Wealth, Review of Income and Wealth, Volume 33, Issue 4.
- Kepenek, Y. (1999). "Türkiye'nin Sanayileşme Süreci", 75 Yılda Çarklarda Çiplere, Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Nisan.
- Kepenek, Y. (2017): Türkiye Ekonomisi, 30. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi,
- Kepenek, Y.& Yentürk, N. (1995). Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kıral, T. ve Akder H. (2000). "Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü", Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi, 17-21 Ocak, Milli Kütüphane, Ankara, s.1.
- Kızıltan, A ve Şaban, M. E. (2009). Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin İstihdama Etkileri: Girdi-Çıktı Yaklaşımıyla Bir Uygulama", 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F., Erzurum, 27-29 Mayıs <http://iletisim.atauni.edu.tr/eisemp/html/tammetinler/200.pdf> (09/10/2021)
- Kirsch, H. (2018). Premature Deindustrialization and Stalled Development, the Fate of Countries Failing Structural Transformation?. London School of Economics and Political Science
- Kollmeyer, C. (2009). "Explaining Deindustrialization: How Affluence, Productivity Growth, and Globalization Diminish Manufacturing Employment," American Journal of Sociology, , 114 (6), pp. 1644–1674.
- Kolsuz, G. & Yeldan, A. E. (2014) "1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynaklarının Ayrıştırılması", Yaşar Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, Çalışma ve Toplum Dergisi.
- Köse, A. H. ve Öncü, A.; "İş Bölümünde Uzmanlaşmanın Mekansal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayi" <http://www.birikimdergisi.com/birikim/toplumbilim.aspx?did=3&dsid=190>, 10.08.2021.
- Köse, Z. & Dineri, E. (2020), "Sanayisizleşmeyi Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme: Türkiye Örneği", Dicle Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi", s. 579-597.

- Kuznets, S. (1959) 'On comparative study of economic structure and growth of nations', in: National Bureau of Economic Research, The comparative study of economic growth and structure. New York: NBER.
- Kuznets, S. (1966). Modern Economic Growth. Yale University Press, New Haven.
- (1971): Economic Growth of Nations. Harvard University Press, Cambridge.
- Kuznets, S. (1971). Economic growth of nations: Total output and production structure. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kuznets, S. (1973). "Modern Economic Growth: Findings and Reflections," The American Economic Review, 63(3), 247–258.
- Kuznets, S. S. (1971). Economic growth of nations: total output and production structure. Cambridge: The Belknap.
- Lakhwinder Singh, "Technological Progress, Structural Change and Productivity Growth in Manufacturing Sector of South Korea", World Review of Science, Technology and sustainable Development, 1, 1, 2002, 2.
- Machlup, F. (1991). Economic Semantics, 2nd ed. Transaction Pub.
- McKinsey Global Institute, (2012). "Manufacturing the future: The next era of global growth and innovation" pp. 19.
- Meçik, O. & Afşar, M. (2015). "Ekonomide Sanayisizleşme ve OECD Ülkelerinde Etkileri", Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33(2), ss. 85-111.
- Meçik, O. & Afşar, M. (2015). Ekonomide Sanayisizleşme ve OECD Ülkelerine Etkileri. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 33, Sayı: 2, 85- 111.
- Meçik. O. ve Aytun. U. (2018). "Türkiye Ekonomisinde Erken Sanayisizleşmeye Bölgesel Bir Yaklaşım." ODTÜ Gelişme Dergisi, 45 (Nisan), ss, 59-81.
- Narayan, S. & Narayan, P. K. (2004). Determinants of demand of Fiji's exports: An empirical investigation. The Developing Economics, 17(1), 95-112.
- Narayan, P. K. & Narayan, S. (2005): "Estimating income and price elasticities of imports for Fiji in a cointegration framework," Economic Modelling, pp. 423-438.
- Nordhaus, W.D. (2005). The sources of the productivity rebound and the manufacturing employment puzzle. NBER Working Paper No. 11354, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.

- Okuyater, A. (2009). "Türkiye’de Finansal Serbestleşme ve Derinleşme Süreci Üzerine Nitel Bir İnceleme," Akademik İncelemeler, s.73-100.
- Öz, S. (2018). "Dünyada ve Türkiye’de Sanayisizleşme" Koç Üniversitesi-TÜSİAD EAF, Araştırma Notu, s.1.
- Özgüç N. (1985). "Türkiye’ de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, İstanbul.
- Özgüç N. (1985). "Türkiye’de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, İstanbul 1985. s.41.
- Öztürk, E. B. & Adıgüzel, M. (2016). "Türkiye İmalat Sanayi’nin Uluslararası Ekonomiye Entegrasyonun Değerlendirilmesi" İstanbul Ticaret Üniversitesi, Dış Ticaret Enstitüsü, Tartışma Metinleri, WPS NO/ 25 s.7.
- Palma, G. (2008). Deindustrialization, Premature Deindustrialization, and the Dutch Disease. The New Palgrave: A Dictionary of Economics, 2nd edition.
- Palma, J. (2014). "De-industrialisation, ‘Premature’ Deindustrialisation and the Dutch-Disease," Revista NECAT, 3(5), pp. 7–23.
- Palma, J.G. (2005). 'Four Sources of ‘de- Industrialisation’ and a New Concept of the “Dutch Disease”', in J.A. Ocampo (ed.), Beyond Reforms: Structural Dynamics and Macroeconomic Vulnerability. New York: Stanford University Press and World Bank, pp.71–116.
- Pamuk, Ş. (2009). Türkiye’de tarım ve iktisadi gelişme: 1880-2000, Mülkiye Dergisi, 33(262), 63-76.
- Pamuk, Ş. (2012) . Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi Tarihi (2.baskı). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pata, U.K. & Zengin, H. (2020) Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences, Volume 10, Issue 2, pp. 713-729.
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1995), "An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis", Econometric Society Monographs, 31, ss. 371-413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. V & Smith, R. P. (2001), "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationship", Journal of Applied Econometrics, 16(3), pp. 289-326.

- Petek, A. & Şanlı, O. (2018). “Makro Ekonomik Değişkenler Açısından Türkiye’de Sanayi Sektörünün Gelişimi ve İmalat Sanayinin Teknolojik Yapısı”, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3, s.185-203.
- Productivity Commission, (1998). “Aspects of Structural Change in Australia”, Research Paper, AusInfo, Australia. pp.2.
- Rodrik, D. (2016). “Premature Deindustrialization,” Journal of Economic Growth, 21(1), pp. 1-33.
- Rodrik, D.(2015). “Prematüre sanayisizleşme: Tek kayıp üretim mi?” Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, s.7.
- Rosenstein-Rodan, Paul N. (1943). “Problems of Industrialization Eastern and South-Eastern Europe”, Economic Journal, Volume: 53, s. 202-211.
- Rowthorn, R. & R. Ramaswamy. (1997). ‘Deindustrialisation: Causes and Implications’, IMF Working Paper 97/42. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Rowthorn, R., K. Coutts (2004). “De-Industrialization and the Balance of Payments in Advanced Economies”, Cambridge Journal of Economics, pp. 767–790.
- Rowthorn, R., Ramaswamy, R. (1997). Deindustrialization–Its Causes and Implications, Economic Issues 10, Washington D. C, IMF. pp.11.
- Schwarz, G. (1978), ”Estimating the Dimensions of a Model,” The Annals of Statistical, 6, pp.461-464.
- Silsüprü, S. (2011) “Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisine Katkısı”, <http://www.ilgazetesi.com.tr/2011/06/25/tarim-sektorunun-turkiye-ekonomisine-katkisi>. (ErişimTarihi:10.12.2021)
- Silva, E. G. & Teixeira, A. A. C. (2008). ‘Surveying Structural Change: Seminal Contributions and a Bibliometric Account’, Structural Change and Economic Dynamics, 19, pp. 273-300.
- Silva, E.G. ve Teixeira, A.A.C. (2006), Surveying Structural Change: Seminal Contributions and a Bibliometric Account, FEP Working Papers, 232.
- Singh, A. (1977). UK Industry and the World Economy: A Case of De-industrialisation? Cambridge Journal of Economics, 1 (2), 113–36.
- Skuflic, L. & Druzic, M. (2016). “Deindustrialization an Productivity in the EU”. Economic Research, 29(1), pp. 991-1002.

- Smith, A. (1776), 'An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations', Oxford, Clarendon Press, Campbell, R.H., Skinner, A.S., Todd, W.B. (Eds.)
- Soydan A, (2013). Finansallaşma Çağında Ekonomik Gelişme: Gelişme Politikalarının Sonu Mu?. Marmara University Journal of Economic & Administrative Sciences, 35(2), 153-174.
- Soysal, 2010, "Sıcak Para ve Hollanda Hastalığı" Cumhuriyet Gazetesi, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/206134/Sicak_Para_ve_Hollanda_Hastaligi....html
- Soyyigit, S. (2009). "İhracata Dayalı Sanayileşme Stratejisi Ve Türk İmalat Sanayii Kapsamında Etkinliği Üzerine Bir Uygulama". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim dalı, İktisat Programı, İstanbul.
- Sümer, B. (2008). Inflows and Outflows of Services in The EU and Turkey. Dokuz Eylül Üniversitesi, International Conference On Emerging Economic Issues In A Globalizing World. İzmir.
- Syrquin, M. (1998), Patterns of Structural Change, Handbook of Economic Developments ,Ed. H. Chenery, I, 206.
- Szirmai, A. (2009). "Industrialization as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950- 2005," Available online at <http://www.merit.unu.edu/about/profile.php?id=752&stage=2#pub>
- Szirmai, A. (2012). Industrialization as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950- 2005. Structural Change and Economic Dynamics, 23(4).
- Szirmai, A., (2009). Industrialisation as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950-2005, UNU-MERIT, Keizer Karelplein 19, 6211 TC Maastricht, The Netherlands pp. 410.
- Szirmai, A., Naude, W. & Alcorta, L. (2013). Introduction and overview: The past, present, and future of industrialization. In Pathways to industrialization in the twenty-first century: New challenges and emerging paradigms. Edited by Szirmai, A., Naude, W. & Alcorta, L. Oxford: Oxford University Press.
- Şahin, H. (2006). Türkiye Ekonomisi, Bursa, Ezgi Yayınları.
- Şahin, H. (2012): Türkiye Ekonomisi, 12. Baskı, Bursa, Ezgi Kitabevi.
- Şahin, H. (2014). Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu, Türkiye Ekonomisi (14.baskı). Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

- Şahinkaya, S. (2012), "Türkiye Sanayileşme Tarihinden İki Kesit: Birinci Sanayi Planı 1933 ve Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi (2011 - 2014)", 3. Ulusal İktisat Kongresi, 29 Şubat – 2
- Şanlı, B.(1997) “Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti”, İstanbul, Işık Yayınları.
- Şaylan, G. (1996), Globalleşme Üzerine, Ulusal, Sayı: 2, Ankara.
- Şenses, F. (2001), Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şıklar, İ. ve Tonus, Ö. (2007). Is it possible to deindustrialize before industrialization? The Turkish case. Journal of Economics, 55 (6), 594-611.
- Taymaz, E. (2001) "Ulusal Yenilik Sistemi: Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri" TÜBİTAK/TTGV/DİE, Ankara, s. 68.
- Tekeli, İ. (2010). Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tellalbaş, I.(2011). “Sermaye Birikimi ve Finansallaşma Türkiye Örneği” Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Finans ve Bankacılık Doktora Programı, Doktora Tezi.
- Tilly, C. (1983). “Flows of Capital and Forms of Industry in Europe, 1500-1900.” Theoretical Sociology 12: 123-142.
- TMMOB Sanayi Kongresi 2007 Oda Raporu; Ülke Örnekleri ile Kalkınma ve Sanayileşme Modelleri, http://www.mmo.org.tr/resimler/dosya_ekler/403675579f61145_ek.pdf, 10.10.2021.
- Tregenna, F. (2009). ‘Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally’, Cambridge Journal of Economics 33(3), 433–466.
- Tregenna, F. (2011) “Manufacturing Productivity, Deindustrialization, and Reindustrialization,” UNU-WIDER Working Paper 57, s.6.
- Tregenna, F. (2015). Deindustrialisation, structural change and sustainable economic growth. UNU-MERIT. pp. 33.
- TÜİK (2010). İstatistik Göstergeler: 1923-2009, Türkiye İstatistik Kurumu Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK, (2019). Tarım istatistikleri: sorularla resmi istatistikler Dizisi-5, Türkiye İstatistik Kurumu Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Uludağ, İ. ve ARICAN Erişah, :Türkiye Ekonomisi (Teori-Politika-Uygulama) Der Yayınları, İstanbul, 2003.
- UNIDO, (2009). Industrial Development Report, UNIDO, Vienna. pp. 11-14.

- UNİDO, (2010). Structural Change in the World Economy: Main Features and Trends. pp.1.
- UNİDO, (2019). Four shades of deindustrialization. pp. 1-5.
- Uysal, Y. (2007). “Türkiye’de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç Ticaret Hadleri” Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü Finans Politik & Ekonomik Yorumlar 2007 Cilt: 44 Sayı: 508. s.22-24.
- Van Neuss, L. (2016). “The Economic Forces Behind Deindustrialization: An Empirical Investigation”. s. 5.
- Verley P. (1997). La révolution industrielle. Paris: Gallimard, pp.544.
- Voyvoda, E. & Yeldan, E. (2020). “COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi” Odtü ve Bilkent Üniversitesi.
- Vural, Savaş. (1976). Sanayileşmemiz Açısından Türkiye AET İlişkileri, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, Teorik Çalışmalar, İstanbul.
- Went, R. (2001). Neo – Liberal İddialar, Radikal Cevaplar, (Çev.) Emrah Dinç, Yazın Yayıncılık, İstanbul.
- Yalçinkaya, N., Yalçinkaya, H. ve Çılbant, C. (2006), “Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 2, s.102.
- Yanıkaya H., Altun, A. & Tat, P.(2019). “Trade Openness and Deindustrialization: A Turkish Case,” Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies, 33 (2), pp. 1-25.
- Yeldan, E. & Yıldırım, D. (2015). “Küreselleşme ve Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye’de ve Dünyada Demokrasi Açığı,” Çalışma ve Toplum, (2), s. 65-88.
- Yeldan, E. (2009). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, 14. Baskı, İstanbul.
- <https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasanacak/> (Erişim Tarihi: 25.01.2022)
- <https://blogs.worldbank.org/opendata/new-country-classifications-income-level-2020-2021> (Erişim Tarihi: 18.10.2021)
- <https://www.mahfiegilmez.com/2012/03/sanayi-uretimi-ve-kapasite-kullanm-nasl.html#>, (Erişim Tarihi: 10.09.2021)
- <https://www.mahfiegilmez.com/2020/05/washington-uzlassnn-30-yl.html> (Erişim tarihi: 10.10.2021)

UNIDO (2021). Statistical Databases. <https://stat.unido.org/> (Erişim:10.12.2021)

World Bank (2021). World Development Indicators Database. (Erişim Tarihi:10.11.2021) <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

The World Bank (2021). World Development Indicators Database. (Erişim Tarihi:09.10.2021) <https://tcdata360.worldbank.org/>

